

Henri Nathansens familie

Af Bent Blüdnikow

En junidag i 1944 begik Henri Nathansen selvmord i Lund, hvor han boede under sin tid som flygtning. Han gjorde det samme som andre jødiske forfattere som f.eks. Stefan Zweig, der i fortvivelse over nazisternes jødeforfølgelser blev drevet ud i depression. Man vidste, at Nathansen var dybt deprimeret og der var sat vagt på ham for at sikre, at han ikke forsøgte at tage livet af sig, men i et ubevogtet øjeblik kastede han sig ud af vinduet. Nathansen overlevede faldet, men døde få dage efter. Henri Nathansen er i dag mest kendt for sit skuespil *Indenfor Murene*, der er blevet et nationalstykke og det mest opførte på Det kgl. Teater af alle danske teaterstykker. Men han skrev meget andet, der også i dag kan læses med udbytte. Hans kæmperoman

Af Hugo Davids Liv er en slags modstykke til Henrik Pontoppidans roman om *Lykke Per*. Hans skuespil *Daniel Hertz* fra 1908 er som hans andre stykker og romaner et stykke om jødisk identitet, hvor Daniel er fanget mellem den traditionelle jødiske verden med den trygge familie og en ny tids visioner. I Daniels tilfælde er det socialismen, der lover en ny verden, hvor alle er lige, mens det i *Indenfor Murene* er Georg Brandes' tanker om en moderne verden uden skel og religioner, der tiltrækker den unge hovedperson. Nathansens charmerende familiekronike *Mendel Philipsen og søn* skildrer det københavnske jødiske borgerskab og blev i 1993 filmatiseret af Liv Ullmann under titlen *Sofie*, som den kvindelige hovedperson hedder. Også hun er

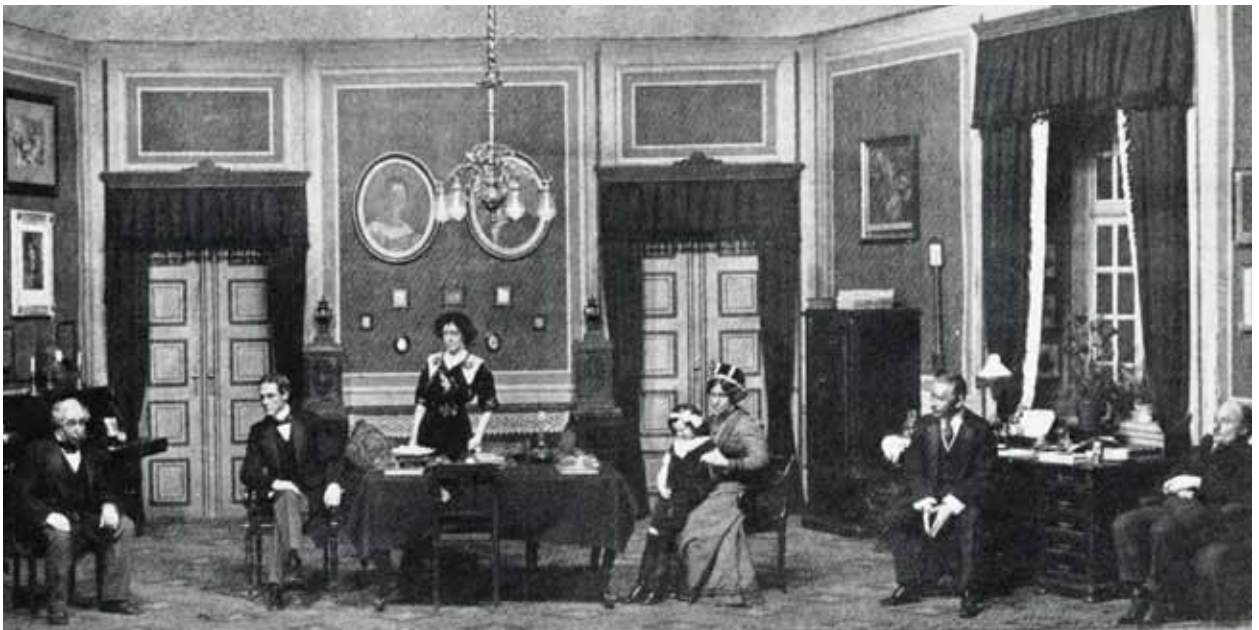

Fig. 1. Fra førsteopførelsen af Indenfor Murene på Det kongelige Teater i 1912. Henri Nathansen havde selv instrueret. Billedet viser 2. akt med Gamle Levin (Karl Mantzius), Jørgen Herming (Thorkild Roose), Esther (Anna Bloch), Lille Sara (Karla Møller), fru Levin (Sigrid Neiiendam), Hugo (Nicolai Neiiendam) og Jacob (Johannes Poulsen). Foto: Georg Lindstrøm.

*Fig. 2. Malerier af Michael Nathan Minden og hustru Krese.
Tilhører Inge Merete Nathansen. Foto: Marian Hirschorn.*

fanget i dilemmaet mellem den gamle verden med det trygge jødiske familiemønster og en ny tids udfordringer, som er temaet i de fleste af hans stykker og romaner.¹

Henri Nathansen var ikke blot en af vore fine forfattere, hvis statue med god grund pryder Pile Allé side om side med en statue af M.A. Goldschmidt, han var også aktiv i det jødiske samfund. Hurtigt sluttede han en alliance med de østeuropæiske jøder, der var kommet til landet siden det 20. århundredes begyndelse og han kritiserede stærkt den jødiske menigheds ledelse for passivitet i mødet med en ny tids udfordringer i begyndelsen af 1930'erne. Henri Nathansen bør få en renæssance og lad os begynde med hans familiebaggrund.

Henri Nathansens familie

Henri Nathansen var født i Hjørring, men hans store familie boede hovedsagelig i Randers, hvorfra hans far også stammede. *Indenfor Murenes* handling foregår i forældrenes spisestue og på væggen

hænger ovale billeder af familiens stamfædre. De ovale billeder skulle forestille Michael Nathan Minden og hans hustru Krese og som vi gengiver i dette nummer af Rambam, fordi de oprindelige malerier af ægteparret stadig findes i familiens eje.²

Det er klart, at Henri Nathansen i sine romaner brugte både generelle træk fra det jødiske samfund og også specifikke elementer fra sin egen familie. Der er ikke skrevet en samlet biografi om Henri Nathansen, men der er dog i en række artikler skrevet om hans familie og så har han i øvrigt efterladt sig et stort og næsten ubenyttet privatarkiv, der i dag findes på Det kgl. Bibliotek.³ Imidlertid er der netop dukket et familiealbum op, som giver mulighed for at fortælle mere om familien. Albummet blev lavet i 1930 og har billeder af størstedelen af familiens medlemmer helt tilbage fra 1700-tallets slutning. Dette fantastiske album er ganske unikt og billederne i denne artikel stammer hovedsagelig derfra.⁴

Vi ved en del om det jødiske samfund i Randers og endda om Henri Nathansens egen nærmeste familie, fordi hans far, Herman Nathansen, efterlod sig erindringer, der i dag findes på Det kgl. Bibliotek.⁵

I denne artikel vil jeg skildre familien Nathansen og det jødiske liv i Randers samt en række af de mere interessante skikkelser i familien, som indeholdt så farverige personer som hestehandleren Isaac Nathansen også kaldet *Gale-Nathansen* eller *Fuldblods-Nathansen*, der blev den brasilianske kong Dom Pedro IIs hesteråd giver, soldaten Michael Nathansen, der var med i krigen 1848-1851 og reddede en majors liv og skuespilleren Ludvig Nathansen, der skød sin berømte skuespillerhustru og derpå sig selv. Artiklen fører os igennem Anden Verdenskrig og den skæbne, der ramte familiens medlemmer.

Fig. 3. Herman Nathansen var yngste barn af Nathan Nathansen. Hans erindringer er en fin kilde til livet i Randers. Han var far til Henri Nathansen. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Fig. 4. Fotografi af den unge Henri Nathansen sammen med sin ven David (uidentificeret). 1893. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Familiehistorien er ikke kun et kulørt persongalleri med interessante personer og tragiske skæbner, men er også en nøgle til den provinsjødedom, som Henri Nathansen savnede, elskede og digtede om.

Familiebaggrunden

Den første af slægten, der dukkede op i Danmark, stammede fra det nuværende Tyskland. Michel Nathan Minden var født i Preussen i byen Minden. Han kom til Fredericia sammen med sin bror Salomon i 1780.⁶ I denne friby fik han arbejde som slagtersvend hos den jødiske slagter Simon Joseph. Efter godt halvandet år drog han til København, hvor han fik arbejde hos kristne slagtere, der leverede kød til jøderne i storbyen. Inden han forlod

Fig. 5. Justus Nathansen (1861-1935) som barn. Justus var barn af guldsmed Julius Nathansen, der var ældste søn af Nathan. Justus var født i Randers, men flyttede til København og blev senere direktør for det store Varde Slagteri og Vejle Privatslagteri, som efter 1909 blev Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri og i 1971 Tulip Slagterierne. Det var til hans fødselsdag, at familien lavede et fotoalbum som gave. Fotografi fra familiens fotoalbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Fredericia havde han forlovet sig med Krese eller Gerda, som var datter af lærer Julius Abraham og som han giftede sig med efter en tid i København. Efter godt 3 år i København vendte han og Krese tilbage til Fredericia, hvor han fik borgerskab som slagter. Alt synes at tyde på, at Michael og Kreses ægteskab var godt og frugtbart. De fik 6 børn og desuden havde de Michaels gamle mor Hanna, der var kommet fra Tyskland, boende i huset.⁷

I 1800-tallet viste Randers sig snart som en driftig by. Randers var centrum for kvæg- og hestehandel og snart skabtes en stor jødisk menighed. De fleste af Michael og Kreses børn flyttede til Randers. Da Michael selv døde som 59-årig i 1814, besluttede Krese sig efter 5 år for at flytte til Randers og bo hos sine børn dér. Den ældste af sønnerne, Nathan, boede først i Fredericia, og slog sig så et stykke tid ned i Odense som slagter, men endte dog i Randers. Her boede han fra 1822 med sin hustru Betty, der efter alt at dømme var en uhyre flittig og sparsomlig kone, der sørgede for alt i hjemmet. Og der var nok at sørge for, for ægteparret fik efter sigende 21 børn, selv om tallet ikke er sikkert. Familiebilledalbummet i familiens eje fortæller netop om familien med de mange børn og Herman Nathansen, Henris far, var den yngste af børnene. Herman kendte ikke alle sine søskende personligt, for flere af dem var døde, da han voksede op. I alt døde 8 af børnene, skriver Herman i sine erindringer. Helt vidnefast er antallet 21 som sagt ikke og familiestamtræet opgiver kun 17, så lad os holde os til det tal.⁸

Jødisk liv i Randers

Det var kongen, der uddelte specielle privilegier til jøder, der var ønskværdige i Danmark og de første jøder fik privilegium på at nedsætte sig i Randers i midten af 1700-tallet.⁹ Jøderne flyttede til Randers fra både indland og udland og i perioden 1758-1814 er der registreret 114 jøder som bosatte i byen. Men jøderne var mobile og flere flyttede også væk. I 1803 fik jøderne tilladelse til at oprette en synagoge, der kom til at ligge i Snaregade 448 og i 1806 købte man jord til en begravelsesplads, der stadig ligger der. Der var i begyndelsen af 1800-tallet en sanger (kantor) og en rituel slagter (schächter), en kirkebetjent og en lærer i byen.

I 1814 var tallet på jøder i Randers nede på 18 familier og 4 enlige voksne – i alt godt 40 personer, men det var også lige efter finans- og landbrugskrisen, som havde ødelagt en del af handlen. Derefter gik det atter fremad med den jødiske befolkningsgruppe. De bosatte sig i byens midte i Rosengade og

Fig. 6. Nathan Nathansen og Betty Nathansen (født Dessauer). Nathan var ældste søn af Michael Nathan Minden og Krese. De havde 17 børn. Nathan var slagter i Randers og farfar til Henri Nathansen. Nathan og Betty blev begge meget gamle og kunne med hele Randers fejre deres diamanbryllup. Fotografi fra familiealbummet. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Torvegade. Det centrale torv i Randers var et spillelevende handelsmiljø, hvor både rige og fattige jøder kunne drive handel, og de udgjorde et markant indslag i byens handelsliv. I midten af 1800-tallet oplevede det jødiske liv i Randers en gevaldig opblomstring. Der var på det tidspunkt godt 200 medlemmer af menigheden, som var den største uden for hovedstaden. Man fik brug for en større synagoge og man finansierede byggeriet gennem aktietegning. Kongelig bygningsinspektør C.G.F. Thieleman stod for arkitekturen, kommunen lagde grund til i Nordregrave og murermester Hirsch Nathansen byggede synagogen. Murermesteren, der var søn af Michael Nathan Minden, havde også aktier i sagen og i 1858 stod bygningen færdig.¹⁰

Samme år som bygningen blev indviet fungerede Meyer Abraham Wreschner som rabbiner, selv om

hans indsættelse formelt først skete 8 år efter. Rabbineren boede i Middelgade og var gift med Betty Oppenheim og havde 9 børn.

Det var altså en livlig jødisk menighed, som Betty og Nathan kunne opdrage deres 17 børn i. Vi ved, at Betty var datter af Hirsch Dessauer, der var købmand i bl.a. Graasten og her blev hofleverandør til Hertug Frederik Christian af Augustenborg. Betty blev endda legekammerat med hans datter Caroline Amalie. Det var den Caroline Amalie, der blev gift med prins Christian Frederik, den senere Christian VIII. Når det nævnes her er det ikke for snobbeeffektens skyld, men fordi forbindelsen muligvis havde betydning for en af historiens centrale personer, nemlig Isaac Nathansen eller Gale-Nathansen eller M.L. Nathanson som han senere kaldte sig. At bekendtskabet med prinsessen var sand, finder man

Fig. 7. Familiebillede fra Randers. Fotografiet er sandsynligvis fra 1870erne og viser Magnus Nathansen, der var 7. barn af Nathan og Betty Nathansen. Her ses han sammen med sin første hustru Clara født Haurowitz og børnene Valentine, Margretha og Michael. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

bevis på i Herman Nathansens erindringer, hvor han skriver: "Da Far og Mor var i København til Broder Julius Bryllup kom jeg med Julius derover, og var jeg kommet et par Dage tidligere, var jeg kommet med Mor til Dronningen, som boede på Sorgenfri og hvor Mor var tilsagt til Besøg."

Af Herman Nathansens erindringer

Herman Nathansen, der var født i 1836, fortæller i sine erindringer fra 1912-13 om tiden i Randers: "Vor Menighed, der dengang talte op mod 50 Familier, indbefattede mange interessante og sikkert originale Personligheder. Af saadanne erindrer jeg tydeligt mange. Mausche Prag var indvandret fra

Prag og levede af at sælge Merskumspiber, hvorfor han ogsaa blev kaldt Mausche Pibenkopf. I det hele gik det i gamle Dage, navnlig i vor Menighed og sikkert overalt hos vore Trosfæller, svært med Til- og Øgenavne. David Pollak var indvandret fra Polen. Hvad han levede af erindrer jeg ikke, kun at han altid gjorde vrøvl i Kirken, men var en gemytlig gammel Mand. Han gik altid og gumlede, jeg tror han skraaede Tobak. Itzig Schammes var Schammes (Kirketjener) i Menigheden og var en brillant gammel Mand, men forfærdelig hidsig. Han og min salig Fader, der ogsaa var hidsig, tog sig af og til adskillige Omgange navnlig i Kirken, thi dengang var Kirkegangen anderledes end nu og hele Menigheden

levede ortodokst. Vi havde Religionslærer, Syskind, en meget dannet og studeret Mand, der på Helligdagen prædikede på dansk. Ortodoksien var dengang saa stor, at da min Bror Wulff engang havde nævnt Jesus og en Kammerat Jacob Schammes ville sladre til Syskind herom, turde han ikke nævne Navnet Jesus igen. ...Vi havde en rigtig pæn Kirke og Menigheden benyttede den stærkt. Lørdag og Helligdage blev der paa en Maade holdt Auktion over de forskellige Mitzves (betalte æresbevis til menighedens medlemmer), men da der ikke turde skrives, havde Forstanderen Herr Valentin en Bog. Paa hvert Blad stod altsaa et af Medlemmernes Navne og langs Siden det Beløb, som evt. blev budt, naar Budet saa blev antaget, var der smaa Udclip i Bogen, som blev bøjet ud for det Beløb, der var antaget. Vi havde et ganske pænt Kor af Drengene, og jeg var deriblandt.

Abraham Metz var Lotterikollektor, Løjtnant af Reserven og besørgede Matzebagningen (det flade brød, der spises til pesach). Han var en storartet, gemytlig Mand og Bedstefader til David Metz. Rabbi Pfeiffel var en enestaaende elskværdig Mand, en rigtig Personifikation af en Patriark. Hans borgerlige Navn var Philipsen. Rabbinen var Chasen (sanger) og Schächter (slagter) i Menigheden. Han var for mig Indbegrebet af alt helligt og ærværdigt. Han var en Kæmpeskikkelse med hvidt Haar og stort hvidt Skæg. Han læste hebraisk med os Drengene og sad altid og røg noget dejlig Tobak af en lang Pibe.

Hinche var fra Viborg og hed derfor Hinche fra Viborg. Han var en yderst soigneret, lille, fin Mand og gik altid med hvidt Halstørklæde; han mødte til alle Helligdage i Randers. Han hed egentlig Marcussen, men blev kaldt Hinche. Dengang kom der til de store Helligdage mange Trosfæller fra omkringliggende Byer, som ogsaa en del Polakker. Avrom Elmshorn var en ualmindelig høj og mager Mand. Han boede i Fredericia og kom altid gaaende derfra til Randers og tilbage igen. Han havde ogsaa meget lange Ben og gik altid med Strømperne langt oppe over Knæene og kunde skridte enormt ud.

Fig. 8. Hirsch Nathansen var søn af Nathan Nathansen og udmærkede sig under krigen mod tysskerne i 1848-51. Han var murermester og stod for opførelsen af synagogen i Randers. Han giftede sig med Regitze Simon fra Randers. De fik ingen børn. Fotograf fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Der fandtes dengang mange rige og ansete Familier i Randers f.eks. Julius Ree, saa vidt jeg husker var han i Landstinget. Jeg kommer til at mindes en Episode, mens jeg boede i Hjørring og drev lidt en gros Forretning med svenske Silketørklæder, som Bønderne brugte til Hovedtørklæder. Jeg berejste de omkringliggende Byer og kom engang til Løgstør, hvor jeg handlede med en gammel Købmand Back, for øvrigt en elskværdig gammel Mand. Han udtalte til Afsked, at Konkurrencen ikke var til at udholde "Og ved De hvad, gode Nathansen, hvori det ligger? Det skal jeg sige Dem, se lille Far, i gamle Dage var saa godt som al Manufakturhandel i deres Trosfællers Hænder og de Folk vilde tjene og tjente godt

Fig. 9. Dette pragtfulde familiefoto fra familiealbummet er sandsynligvis fra 1860'erne. Personerne er desværre ikke alle identificeret, men Betty Nathansen er sandsynligvis kvinden i midten stående, mens Nathan Nathansen sandsynligvis er manden med den høje hat. Fotograf fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

og blev næsten alle rige Folk. Men nu om Stunder er der kommet saa mange af mine Trosfæller til denne Handel og mange af dem kludrer og forværrer Handlen for os alle.”¹¹

Af de 17 børn deltog to af dem i kampene mod tyskerne i 1848 og dem skal vi vende tilbage til. Herman Nathansen husker følgende fra krigens tid: ”I 1848 eller 1849, da Tyskerne var i Jylland, var de naaet til mellem Aarhus og Randers. Op ad Formiddagen ankom 6 Dragoner i dansk Uniform, men med sortmalede Hjelme og hvidt Bind om Armen. Det var Oprørerne af Dragonerne i Itzehoe og de skulle formodentlig bestille Kvarter til Troppepen. Men de fik aabenbart Kontraordre, for der

kom ingen Tyskere den Gang. Senere kom de dog og brandskattede Byen og slæbte tre af Byens bedre Borgere, nemlig A.S. Philipson, Menke Simon og vor Præst Dr. Wreschner, til Rendsburg, hvor de maatte blive en Tid.”

Herman Nathansen fortæller videre om livet i Randers: ”Ihvorvel vi jo altid kom fra Hjemmet, saa tidligt som muligt, som oftest for Drengenes Vedkommende straks efter Barmitzwo (barmitzva er jødernes konfirmation) og Pigerne saasart de kunne staa paa egne Ben, var der dog altid Guds Velsignelse af Unger i Hjemmet. Det har sikkert været drøje Tider for Far og Mor at kæmpe sig igennem paa nogenlunde bekovet (anstændig) Maade

Fig. 10. Herman Nathansen fotograferet sammen med sin hustru Henriette (født Mendel). Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

for saavel Far som Mor, og navnlig Mor, var fra pæne og velstaaende Hjem.”

Betty og Nathan blev gamle og var agtet og æret i hele Randers. Da de havde guldbryllup i 1860 blev de hyldet af store dele af byen og pressen og de havde i alt på det tidspunkt 83 børn og børnebørn. De opnåede også at fejre diamantbryllup i 1870. Den lokale amtsavis gav dette indtryk af festen: *”I gaar var vor By det deltagende Vidne til en ligesaa sjælden som smuk Familiefest: Dagens Festelighed begyndte allerede tidligt, thi om Morgenen kl. 5 ½ overraskedes de Gamle med Musik af 5de Dragon-Regiments Musikkorps. Kl. 10 ½ afholdtes højtidelig Gudstjeneste i den Mosaiske Kirke, hvor Dr. Wreschner talte over Teksten af Salomons Ordsprog. Og Sange forfattede i Dagens Anledning blev af*

sungne. Det korte Stykke Vei fra de Gamles Boli på Nordregrave til Kirken var indhegnet af smaa Dannebrogflag, mellem hvilke Brudeskaren, dvs. den hele samlede Familie, ledsagede Brudeparret i Procession fra og til Gudshuset. Efter Gudstjenesten modtog de Gamle i Hjemmet Lykønskninger af det samlede Byraad, af forskellige Foreningers Bestyrelser samt af en meget stor Mængde af Byens Borgere og Embedsmænd. Om Middagen blæste det Bechske Musikkorps udenfor Boligen og om Aftenen bragte atter Haandværkerforeningen og Regimentsmusikken Brudeparret en Hilsen.”

Det kan da kaldes en succesfuld integration.

Det fremgår af et familiemanuskript, at man talte en gebrokket blanding af dansk, tysk og jiddisch

Fig. 11. Michael Nathansen var en af de eventyrlystne i familien. Han drog tidligt ud og blev soldat i pavens hær. Hans soldaterpapirer er bevaret og tilhører Ira Hartogsohns arkiv. Han blev dødeligt såret i krigen mod tyskerne og døde på hospital i København. Han modtog Dannebrogordenen. Fotograf fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

med enkelte hebraiske ord i familien, men i det almindelige byliv selvfølgelig slog over i dansk.¹²

Betty døde i 1874, mens Nathan først døde i 1879 og altså blev 94 år gammel. Det siges, at Nathan savnede sin hustru stærkt og at han som enkemand udtalte, at han ville ønske hende tilbage – også selv om det blev med de mange børn.¹³

Soldat for Danmark

Det var ikke almindeligt, at jøder blev soldater i kongens hær. Under Englandskrigene i 1801 og 1807 havde flere jøder meldt sig som frivillige, men jøder i den danske hær var konverteret til kristendommen, som den senere berømte general Christian de Meza, der i 1864 tog den tunge beslutning at

rømme Dannevirke. Han havde allerede som 6-årig rømmet jødedommen. Faderen havde foretaget samme tilbagetog.

Dermed ikke sagt, at jøder ikke drog i krig. Der var i Europa en romantisk strømning i kølvandet på den franske revolution. I M.A. Goldschmidts klassiske roman *En Jøde* drager romanens helt Jacob Bendixen ud i verden for at kæmpe for revolutionens sag i troen på et universelt broderskab. Han endte som mange af Henri Nathansens skikkelser i det snævre jødiske miljø efter at have opgivet de store idealer om et større broderskab. På den led er Henri Nathansens forfatterskab en klar videreførelse af M.A. Goldschmidts.

Vi ved ikke, hvad der drev Michael Nathansen (fig.11), der var søn af Nathan Nathansen, men ganske tidligt drog han af sted for at blive soldat i Pavens Hær. Hans rekrutteringspapir findes endnu.¹⁴ Da Michael kom hjem til Danmark, meldte han sig som frivillig, da krigen mod tyskerne brød ud. Han udmærkede sig, ifølge Herman Nathansens erindringer, ved at redde en major – den senere general Wilster, der var lige ved at blive skudt ned af en tysk soldat, men tyskeren blev skudt først af Michael Nathansen. Major Wilster indstillede derefter Michael til at blive Dannebrogsmænd og han blev forfremmet til overjæger. Imidlertid gik det Michael ilde, idet han ved slaget ved Isted i 1850 blev hårdt såret og blev ført til København, hvor han døde som følge af sine sår godt et halvt år efter. Wilster var en af heltene fra krigen 1848-1851 og redningsdåden var god nok, idet Michael Nathansen, ifølge Ordenskapitlets protokoller, er noteret som en af dem, der modtog Dannebrogshæderen.¹⁵ Michael Nathansen er begravet på Mosaisk Nordre Kirkegård. Ifølge Julius Margolinskys liste over jødiske dødsfald var han underofficer og døde 4. juli 1851.

En anden bror, muremester Hirsch Nathansen, deltog også i krigen 1848-1851. Om hans indsats ved man desværre ikke andet, end han ifølge register over erindringsmedaljerne for soldater i krigen

modtog denne. Det var samme Hirsch Nathansen, der stod for byggeriet af synagogen og senere satte sit præg på egnen gennem byggeri af mange af jernbanestationsbygningerne.¹⁶ Hirsch Nathansen ligger begravet på Randers jødiske begravelsesplads.

Isaac Nathansen *alias* Gale-Nathansen *alias* Fuldblods Nathansen *alias* M.L. Nathanson

Den mest kendte af hele familien Nathansen, altså ud over Henri Nathansen, var Isaac Nathansen alias Gale-Nathansen alias Fuldblods-Nathansen. Formelt tog han også navneforandring til Michael Leonard Nathanson, hvilket havde den effekt, at M.L. Nathanson blev forvekslet med sin berømte navnebror Mendel Levin Nathanson. Den velanskrevne Mendel Levin Nathanson var den jødiske menigheds formand, den jødiske skoles grundlægger, en rig finansmand, 20 år chefredaktør for Berlingske Tidende, kongens fortrolige og meget andet. De to havde imidlertid ingen fælles familie, men det var sikkert ikke Isaac Nathansen ukært at blive forvekslet med sin velansete trosfælle efter navneforandringen.

Danmarkshistorien er fuld af smågale, overspændte eller blot anderledes personer, der har sat kulør på vort lands historie. Desværre glider den slags karakterer ofte ud af de akademiske værker, fordi de ikke anses for at være fine nok, men her skal slås et slag for Isaac Nathansen. Uden ham ville den danske historie have været kedeligere.

Isaac Nathansen var en kendt skikkelse i sin samtid. Der blev skrevet om ham i aviser og magasiner og langt senere skrev en af Danmarks kendte forfattere Nis Petersen, hvis hovedværk er Sandalmargernes Gade, en fortælling om ham. Vi ved meget om Isaac, for han skrev en selvbiografi og der findes mange kilder til hans usædvanlige liv. Hans modstandere skrev pamfletter om ham, retterne var løbende i gang med hans sager og endelig er der i Rigsarkivet righoldige dokumentssamlinger om hans gerninger.¹⁷

En vigtig kilde til Isaac Nathansens liv er psykologen Harald Selmers biografi ”Isaak Nathansen”, der udkom i 1848 og er på hele 130 sider. Harald Selmer var fornyeren af dansk psykologi og han brugte Isaacs liv til at argumentere for nye skærpede regler over for forrykte personer. Biografien var udpræget negativt stemt over for Isaac og tegnede et billede af ham som en moralsk belastet galning, hvis ”*pølse-snak*” i diverse pamfletter ikke hang sammen. Selvom Selmers biografi altså var stærkt subjektiv, er den en væsentlig kilde. Selmer havde selv som læge på Sankt Hans observeret Isaac, han mødte ham tillige adskillige gange senere og interviewede hans hustru under udarbejdelsen af biografien. Selmer blev 1800-tallets store læge-psykologiske autoritet og hans interesse for Isaacs tilfælde vidner i sig selv om, hvor stor interesse samtiden havde for Isaacs person.¹⁸

Isaac og hestesagen

Lad os starte med Isaac Nathansens egen beretning, som han udgav i 1859. Denne selvbiografi fortalte, at han var født i 1795 og var søn af slagtermester Michael Nathan Minden og at han selv i 1817 blev gift med Rosa Bonefang, der var fra Elmshorn. Så langt så godt. Han gik i skole i Fredericia og lærte både tysk, fransk, dansk og hebraisk - han gik altså i jødisk skole. Som 13-årig kom han i handelslære hos Abraham Simon i Randers. Efter 4 år kom han til Århus i lære i det jødiske handelshus Bendix Davidsen. Han tog tilbage til Randers og blev ansat i firmaet Meyer, Simon & Comp., men efter nogle år blev han selvstændig med købmandsvarer. Hestehandlen udviklede sig hastigt i området og hesteopdræt og hestevæddeløb var en ren dille. Vi kan smile en smule af det nu, men i 1800-tallet var hestevidenskab og alt hvad der havde at gøre med heste af væsentlig samfundsøkonomisk betydning. For at forstå det postyr og de vilde intriger, som Isaac blev involveret i, er det vigtigt at vide, at denne hippologiske ildhu gav sig udtryk i det rene vilde Western. Markedet var i opblomstring, men domineredes af ret uvidende jyske bønder med deres tunge heste, som netop Randers-hesten er et eksempel på. Imid-

lertid var der penge i hestesagen og snart forsøgte man efter engelsk og tysk forbillede at fremavle halve og hele fuldblodsheste. For at fremme de bedste heste for pengenes og morskabens skyld opstod nu hestemarkeder og ikke mindst hestevæddeløb, hvor de hurtigste heste blev avlsdyr. Der var meget store beløb på spil både i væddeløbene og til køb af de bedste heste. Hertugen af Augustenborg var en ivrig foregangsmand i fremavlen af fuldblodsheste og kilder tyder på, at Isaac havde en eller anden form for samarbejde med hertugen. Om denne forbindelse blev oprettet, fordi Isaacs svigerinde kendte familien eller om der var andre grunde, vides ikke. Men hertugen og Isaac havde også mægtige fjender blandt hestekenderne, der mente, at deres fokusering på fuldblodsheste var uvidenskabelig og at de førte sig alt for meget frem. Så Isaacs historie skal forstås på baggrund af denne meget betændte hipologiske situation.¹⁹

Isaac påstod, at han vandt store penge på hestevæddeløb med sin egne heste i begyndelsen af 1830'erne. Dette kan bekræftes af artikler i *Randers Amts Avis*.²⁰ Spørgsmålet melder sig, om Isaac Nathansen spillede en central rolle i udviklingen af hesteavlens udvikling i Jylland i denne periode og om han havde samarbejde med Hertugen af Augustenborg. Der er næppe tvivl om, at Isaac Nathansen i et samarbejde med Hertugen af Augustenborg førte fuldblodshestesagen kraftigt frem både ved indlæg i aviserne og gennem hestevæddeløb og hestemarkeder. Ved gennemgang af tidens aviser hævder forfatteren Henning Hall, der har skrevet bogen *På gennemrejse – en fortælling om jøderne i Randers*, at det var Isaacs fortjeneste at hesteavlens sag blev fremmet og at han gjorde hestemarkedet i Randers til et tilløbsstykke. Hesteavlere drog sammen med Isaac til Als hos Hertugen af Augustenborg og blev overbevist om fuldblodssagen. Væddeløbene, som Isaac var dybt involveret i både som organisator og jockey, trak ifølge *Randers Amts Avis* store menneskemængder til – ja op imod 5.000 mennesker til et hestevæddeløb i 1833. Isaacs helt store triumf skete samme år, hvor overkammerherre og overstaldmes-

Fig 12. Litografi af Isaac Nathansen fra hans selvbiografi fra 1859. Kunstneren er muligvis tyskeren Peter Suhr, som ifølge Isaac selv litograferede ham i 1843. Isaac opgav i selvbiografien kunstnerens navn som Führmann, men dette kan næppe passe, idet ingen tysk kunstner af præcis dette navn er kendt. Men Isaac skrev, at kunstneren var kendt for sine Hamborg-billeder af byens brand i 1842 og dette passer med litografen Peter Suhr, hvis værksted producerede billeder af netop denne brand.

ter Adam Wilhelm Hauch i København foreslog et hestevæddeløb mellem Randers og Viborg for at vurdere, om der var noget om snakken om fuldblodshestene, idet fuldblodsheste skulle løbe mod almindelige heste. Kongen udsatte en præmie på 400 rigsdaler i sølv. Isaac stillede med Augusta, en trekvartblods hoppe, der var ejet af hertugen af Augustenborg. Isaacs hest viste sig klart stærkest og Isaac blev en lokal helt. Han købte hoppen af Hertugen og vandt flere løb med den.

I Herman Nathansens erindringer er der en omtale af Isaac, der var Hermans onkel og som han

kendte personligt. Herman skriver: *”Onkel Isaac var tillige en stor Hippolog og en sjælden dygtig Hestekender. Han havde sammen med Hertugen af Augustenborg en stor Væddeløbsstald i Randers, der var fortrinlige Væddeløbere heri, navnlig husker jeg en Hest Augusta, som vandt store Præmier. Han havde ogsaa den berømte Knabstruphest Claus, hvorpaa han senere, da Banen var lagt til Korsør, red om Kap med Toget fra Korsør til København og vandt. Han var sikkert noget overspændt ... ”*

Nu er Herman jo ikke nødvendigvis en god kilde – til andet end de historier, som familien fortalte om Isaac. Hvor tæt samarbejdet var med Hertugen af Augustenborg er stadig udokumenteret. I hertugens mange breve til kong Christian VIII, der er udgivet, er der mange referencer til hestesagen, som var en ren besættelse for hertugen, men ingen referencer til Isaac.²¹ Der optræder hovedsageligt hestnavne i de mange breve, der desuden viser, at kong Christian VIII var næsten lige så vild med heste som hertugen. Det er dog usandsynligt, at hertugen, som tilhørte den absolutte elite i det danske samfund og blev far til en dronning, skulle have et egentligt kompagniskab med en jøde fra Randers. I øvrigt er der breve fra hertugen, der viser en klar antisemitisk indstilling. Dermed ikke sagt, at dette samarbejde ikke foregik og hestehistorikeren J. Jensen, der har skrevet den mest pålidelige bog om hestens historie i Danmark, nævner direkte et sådant samarbejde, som må siges at være en kraftig indikation af, at det rent faktisk fandt sted.²² Som vi snart skal se, er der imidlertid fra kong Christian VIIIs egen hånd uafviselige beviser på, at der var et samarbejde og at Isaac fik penge af hertugen.

I Harald Selmers biografi, der altså ikke er venligt stemt over for Isaac, skildres forholdet mellem Hertugen og Isaac også som tæt. Hertugen blev charmeret af Isaacs *”personlige Gaver til at tale for sig og gjøre sig nyttig allevegne”*, skriver Harald Selmer lidt modvilligt. Hertugen, som var en af tidens mest magtfulde personer, indledte ifølge Selmer et samarbejde med Isaac som sin agent.

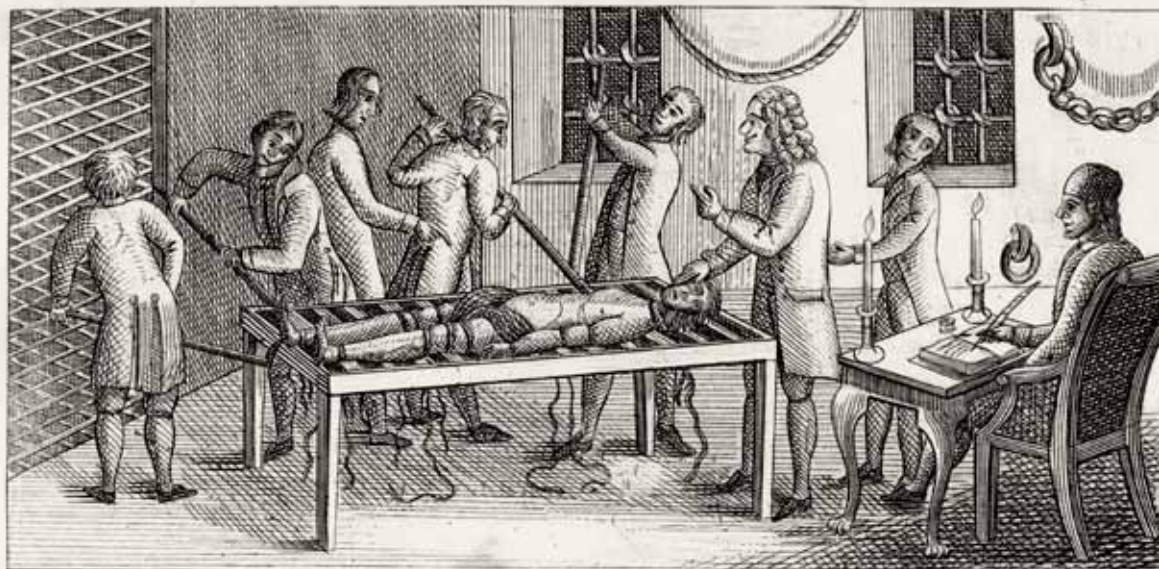
Selmer synes ikke at kende til det personlige forhold mellem Isaacs svigerinde og Hertugens datter. Historien om væddeløbet mellem hesten Claus og lokomotivet mellem København og Korsør, som Herman Nathansen refererer til, kan ikke dokumenteres af jernbanelitteratur eller arkivalier. Korsør-strækningen kom først til i 1850erne og det er temmelig usandsynligt, at Isaac på dette sene tidspunkt skulle være i stand til at gennemføre en så fysisk anstrengende udfordring. Sagen er uafklaret, men tilbage står, at Isaac i perioden fra 1830 til 1839 havde ære af hestesagen og sine sejre i væddeløb.

Isaac og tvangsindlæggelsen

Det var striden om hesteavl, der var den umiddelbare årsag til Isaacs tvangsindlæggelse. Det var en strid mellem Isaac og en anden hesteven F.R. Weinschenk, der førte til ophidsede opgør, der endte med anklager om sindssyge mod Isaac. Weinschenk havde ejet en af de heste, som Isaac eftertrykkeligt havde besejret med Augusta. Weinschenk var ejer af en stor gård, Gunderupgård, og en mand af en vis indflydelse i hestekredse. Han sagde nu tak for sidst med et indlæg i *Ugeskrift for Landmænd*, hvor han angreb Isaacs avlsteorier om fuldblod og desuden holdt en tale i Randers i 1839, hvor det kom til et offentligt sammenstød mellem de to. Oprintrnet var så voldsomt, at myndighederne blev alarmeret.

Anklagerne om Isaacs tilstand blev så håndgribelige, at han 26. januar 1839 blev tvangsindespærret. Isaac skrev selv, at de *”bortrive mig om Aftenen fra Kone, Børn og gamle Moder og indespærrede mig 2de gange i herværende Daarekiste.”* Det vil sige, at den gamle Krese Nathansen dette år boede hos Isaac. *Dårekisten* var dels navnet på sindssygeanstalten, men også navnet på den indretning, som den nervesvækkede blev spændt fast i. Der var tale om noget vi i dag vil anse for det rene torturinstrument, hvor man dårligt kunne bevæge sig.

Var denne tvangsindlæggelse berettiget eller ej? Både i 1839 og i 1846 forhørte Randers politi vidner for at fastslå, om indlæggelsen havde været rimelig.

Den Geist zu foltern ist eine noch grössere Pein.

Fig. 13. I sit skrift *Poetische Klage eines, seit 1839, Unschuldigt Verfolgten* (1856), gengav Isaac denne scene fra dårekisten for at beskrive, hvordan han blev lagt i en slags spændetroje. Scenen virker anakronistisk og ikke fra 1839, hvor Isaac kom i dårekisten. Stikket synes at stamme fra 1700-tallet, men derfor kan det alligevel godt minde om, hvad der foregik i 1830erne. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Af vidneudsagn kan man fastslå, at Isaac Nathansen i ugerne op til indlæggelsen var særdeles urolig og opførte sig ubehersket. Han rablede mystiske syn af sig og var ikke rigtig til at styre. Hans bror Magnus kom på besøg og bad en læge om en vurdering. Denne erklærede, at Isaac burde indlægges. Man henvendte sig til den jødiske menigheds ledelse, der bestod af købmændene Jacob Moses Jacoby og Moses J. Levy, og de gik også ind for en indlæggelse. Blandt Isaacs mere muntre rablerier var, at der gik et rygte i byen, at han ville tilrive sig magten i Danmark, gøre Hertugen af Augustenborg til konge og så skulle han, Isaac, være vicekonge over hestene i Danmark. Altså rimelig forstyrret. Magnus anførte også i forhøret, at familien var blottet for økonomiske midler og at Isaacs stakkels hustru Rosa derfor ikke havde penge til at mildne situationen. Flere brødre optrådte som vidner, men både Nathan, Jacob og andre sagde, at de i flere måneder

ikke havde haft kontakt med Isaac, hvilket tyder på, at han i et stykke tid havde været forstyrret. I Harald Selmers biografi beskrives Isaac som en venlig mand, der havde en trofast familie og gode relationer til andre borgere og familiemedlemmer, men i takt med hans stadig mere forstyrrede tilstand omkring 1839 forværredes også hans sociale forhold til familien.

En meget negativ vurdering af Isaac Nathansen får man i den danske forfatter Nis Petersens genfortælling af Isaacs liv. En fortælling der blev meget udbredt og genoptryktes flere gange – bl.a. i *Berlingske Tidende* med tegning af Robert Storm Petersen i 1938. Nis Petersen mente, at Isaac havde gjort det i smuglerier, der nær havde bragt ham i fængsel og at han allerede tidligt havde elementer i sit sind, der tydede på ansatser til det forfølgelsesvanvid, der senere brød ud i lys lue. Nis Petersen påstod, at Nathansen for at skaffe penge pressede sine gamle

smuglervenner og at dette var den egentlige årsag til de mange uvenner, han skaffede sig og som gerne så ham indlagt på en dårekiste. Ifølge Nis Petersen blev han i slutningen af 1830'erne mere og mere eksalteret og gik rundt i hjemmet med dragen sabel og gjorde et højst forvirret indtryk på folk.²³

Der er ikke nogen kildeangivelse på disse oplysninger, men læser man Isaacs egen selvbiografiske pamflet Beretning om de *Forfølgelser, hvorfor jeg har været Gjenstand og om de Lidelser, man derved har paaført mig* og politirettens forhør over Isaacs sag fra 1839 og 1846, da sagen blev genoptaget, vil man genfinde de fleste af de påstande, som Nis Petersen gengiver, men blot i negativ forvrænget form.²⁴ Politiforhøret fra 1839 blev nemlig udgivet i pjeceform af en af Isaacs modstandere, Johannes Malthe, så Nis Petersen kan have læst dette skrift. Det fremgår af Isaacs lille skrift, udgivet kort tid efter hans tvangsindlæggelse, at han lå i strid med hele sin familie og at han ganske rigtigt havde draget en sabel i hjemmet for at jage en fremmed væk. Det fremgår endvidere, at han ganske rigtigt havde en strid med jøder ansat i Toldvæsenet, især Jacob Moses Jacoby, som han beskyldte for at have fået sin stilling uretmæssigt uden at være kvalificeret. Det fremgår af senere skrifter, at Isaac havde et meget dårligt forhold til selvsamme Jacob Moses Jacoby, som han mente stod bag en konspiration mod sig.

Det er også muligt, at Nis Petersens negative version står på ryggen af Harald Selmers ensidige fremstilling i hans biografi fra 1848. Her er alle anklagerne nemlig også med og Selmer fortæller løs om Isaacs sindsforstyrrelser i 1839, hans toldfuskerier, der ifølge Selmer nær havde bragt ham i tugthuset og meget mere af ikke særlig sympatisk natur. Man skulle tro, at en sådan karakterdræber af en biografi ville have bragt Selmer i retten for injurier, men af ganske særlige grunde, som senere vil stå læseren klart, så var Selmer fri for den slags spekulationer. Forfatteren Henning Hall er betydelig mere positiv end Nis Petersen over for Isaac. Hall lægger vægt på Isaacs succes på væddeløbsbanerne, men skriver at

det samtidig gik dårligt økonomisk for hans købmandsforretning og at Isaac udviklede en mere og mere overspændt adfærd. Hall synes at læne sig til den holdning, at nok var Isaac overspændt, men at indlæggelsen var ubegrundet.

Af forhørene både i 1839 og 1846 fremgår det, at vidnerne var uenige. Nogle holdt på, at Isaac havde været forstyrret og at tvangsindlæggelsen havde været nødvendig. Andre påstod, at han ganske vist havde været anspændt, men at han ellers var ganske normal. Harald Selmer er selvfølgelig den, der mest indgående forsøger at tegne et psykologisk portræt af Isaac, og hans biografi tegner et interessant billede af, hvordan psykiatriens pionér i Danmark i 1848 så på sindslidelser af denne karakter. Men det synes som om, at Selmer har svært ved at få hold på Isaacs person, for samtidig med at han beskrives som en mand med en moralsk belastning, ulidelig at høre på, rablende og forrykt, så må han nødtvungen indrømme, at Isaac også kunne være charmerende, snu, veltalende, trofast over for sin familie og havde bred opbakning blandt dem, som Selmer foragteligt beskrev som samfundets lave sociale lag. Der er et meget bredt materiale, hvis man vil vurdere Isaacs lidelser og liv i sammenhæng med samfundets normer og syn på psykiske problemer, for Isaac opgav ikke sin sag. Den vedblev at blive behandlet ved offentlige instanser, fordi Isaac fik kongen til at bede sin administration om at undersøge sagen. Og i sidste ende havnede den i Højesteret, hvor en lang række af den langvarige sags akter ligger. Dermed kan sagen kaste lys over lægevidenskabens første forsøg med at forstå galskab og forfølgelsesvanvid i denne tidlige fase.²⁵

Isaac mente, at en konspiration stod bag tvangsindlæggelsen. Hans hovedfjende var købmand Jacoby, men denne var i ledtog med lægerne, den jødiske menighed, hans familie, hestemodstandere og andre. Fra den dag havde Isaac tilsyneladende ikke mere at gøre med sin familie og han var i bundløs gæld. Flere vidner erklærede, at han var ganske normal og kun når sagen om hans tvangsindlæggelse

kom op, opførte han sig ubehersket som om han led af forfølgelsesvanvid.

Isaac i København

Myndighederne greb ind og befriede Isaac efter 14 dage på Randers Sindssygeanstalt, hvor han havde ligget i dårekisten. Han rejste så først til Hamborg og siden til København. Isaac havde åbenbart stadig gode venner og de forsynede ham med anbefalinger til kong Frederik den VI. Det lykkedes ham efter al sandsynlighed at få foretræde for kongen, der befalede sit kancelli at undersøge hans tvangsindlæggelse for at se, om der var foregået noget ulovligt. Isaac fik nu sin familie til København og imens gik retssagen i gang i Randers, samtidig med at kancelliet undersøgte sagen i København.

Ulykken ville imidlertid, at han lagde sig ud med politimyndighederne i København og atter blev indespærret i dårekisten – nu i København. Harald Selmer fortæller, at Isaac løb omkring i byen og lavede ballade og natten mellem 26. og 27. september, slog ruder ind hos en lotterikollektør og derefter blev bragt til arresten af en vægter. Derfra blev han indlagt på Sankt Hans, hvor Selmer selv var som ung læge. Isaac blev atter lagt i spændetrøje og blev endvidere behandlet med *”Styrtebade, Blodkopper og Kvalmemixtur”* – god fornøjelse. Selmers beskrivelse af Isaac i denne periode er ikke ligefrem venlig: *”Vilde man bedømt Nathansens Personlighed alene efter de mest fremtrædende Træk i hans Væsen, Opførsel og Tale, uden Hensyn til disses patologiske Grundlag, da havde man ikke kunnet betragte ham anderledes end som et Subjekt, hvis gode naturlige Evner havde taget en skæv Retning og ikke formaaet at hæve ham til den højere Sphæres Niveau, hvortil hans Forfængelighed sigtede, hildet i den simpleste Egoisme og udelukkende opfyldt af sig selv, vigtig og arrogant til Latterlighed, extravagant i Selvros, Prætensioner og Indbildinger, paatrængende, pralende, paastaaelig, fuld af Overdrivelse og Løgn, mistænkelig mod sine Venner, krybende for de Store og hovmodig mod sine Lige, eftertragtende et Skin af Frimodighed, Sandhedskjærlighed og Ædelmod,*

bag hvilket dog et Hav af lavere Lidenskaber uvilkaarligt og umiskjendeligt bølgede frem.”

Om natten 16. november 1839 flygtede Isaac fra institutionen Sankt Hans, hvor han var indespærret. Han sprang ned fra 2. sal og forblev fri. Selmer fortæller, at myndighederne heftigt debatterede, om han skulle forblive på fri fod eller ej, men afgørende var overlæge ved Sankt Hans Hospital dr. Christensen, der argumenterede for, at fortsat indespærring blot ville forstærke Isaacs tvangstanker om en konspiration, der ville ham til livs – en konspiration, der ifølge Selmer udmøntede sig i den ide, at hans gamle smuglervenner ville gøre ham tavs, så han ikke kunne vidne om deres kriminelle gerninger. Sundhedskollegiet blev spurgt og besluttede sig til at følge dr. Christensens råd. Derfor lod man Isaac forblive på fri fod, men man fulgte ham derefter nøje.

Set med nutidens øjne har man selvfølgelig lige så meget lyst til at underkaste Harald Selmer en psykiatrisk undersøgelse som Isaac. Det kunne jo være, at Isaac og hans ubændige mani og hans klager over behandlingen af sig og dansk lægevæsen var udtryk for en sund, hektisk virketrang, der blot havde svære kår i det snævre danske samfund i 1800-tallets midte. Og at indespærring og anvendelse af spændetrøjen har været umenneskelig er der vel næppe tvivl om. Faktisk blev behandlingen af sindssyge først gjort menneskelig fra 1860erne – ikke mindst på baggrund af Harald Selmers indsats. Selmers psykologiske analyse havde muligvis en del rigtighed i sig, men det var klart, at han brugte Isaac til at argumentere for skærpede regler for dårelovgivningen og at han mente, at Isaac skulle være forblevet indespærret fra 1839, derfor overdrev han måske Isaacs mærkværdigheder? I hans biografi er der desuden antagelser, som på vor moderne samtid får det til at løbe koldt ned ad ryggen. Selmer antager, at Isaac havde store ambitioner, men da hans stort anlagte projekter om hesteavl og væddeløb først løb af sporet, rablede det for ham. Hans bratte overgang fra købmand til hestemand var for Selmer et *”bizart*

og mistænkeligt Phænomen”, idet hestevæsenet ”aldeles ikke harmonerer med den hele Aandsretning, der maa forudsættes hos en Mosait, som ikke er opdraget og ikke tidligere har bevæget sig under andre Forhold, end Tusinde af hans Trosbrødre, der leve og døe som Handelsmænd. Denne Overgang kan altsaa paa en Maade siges at være Resultatet af et enormt Tankespring, saa meget mere som her ikke blot er Talen om et nyt Handelsfag, der udfordrer helt andre Kvalifikationer, end dem der fremgaae af den jødiske Nationalkarakter, men om en aldeles forandret Livsretning og om et sandt Spekulations-raseri.”

Altså, jøder er købmænd og ikke hestehandlere og skiftet tyder på en afgørende brist – ifølge Selmer. Dette spring udviklede sig til en påfaldende disharmoni i hans væsen, der blev stadig forstærket og udviklede sig til et projektmageri. I takt med den forværrede sindstilstand mener Selmer, at der ikke blot var tale om periodevis mani, men om en *”moralisk Afsindighed”* eller *”Forrykthed”*. Selmer mente, at Isaac var farlig for sine omgivelser, skulle være spærret inde og at Sundhedskollegiet afgørende havde fejlet ved at lade ham forblive fri.

Politispion for kongen?

Da Christian VIII blev konge i 1840 fornyede Isaac sine henvendelser og bad om at blive erklæret rask. Desuden forsøgte han over for Christian VIII at fremme sin hestesag og fremlagde derunder sin plan om hesteavlens fremme, som han havde forfattet i 1839 og som han udgav som pamflet. Han bragte også en plan om borgervæbning op, som han havde forfattet under sin indespærring og havde fået udgivet som pamflet. Men inden vi når til hestesagens videre udvikling skal en anden sag nævnes, som Isaac gør en del ud af i sin selvbiografi, nemlig hans indsats som politispion for kongen. Der var i Europa og i Danmark i årene omkring Christians tronbestigelse politisk uro, der også ytrede sig i København. Ifølge Isaac ville *”ildesindede Personer”* på *”brutal og lovstridig Maade”* tiltvinge sig en konstitution og forsøgte at få Isaac over på deres side. Men Isaac gik

til kongen, ifølge sine egne oplysninger, og fortalte om denne plan. Kongen sendte ham til Politidirektøren med oplysninger, men uromagernes plan kom alligevel til udførelse, hvor der blev stenkast og uro ved både Amalienborg og Hauser Plads. Her overlader vi ordet en kort stund til Isaac: *”Men de opstillede Politibetjente anførte af en uforfærdet og dygtig Politiasistent brugte deres Stokke saa drabeligt, at Urostifterne maatte retirere til Købmagergade, hvor der atter vankede Slag af 50 Gardister i civile Klæder, bevæbnede med Stokke og saaledes blev deres veludtænkte, lovløse Plan tilintetgjort. Næste Morgen meddelte jeg Hans Majestæt Kongen Udfaldet af Affairen og allerhøjest samme beordrede nu Politidirektøren, at han maanedlig skulle udbetale mig 100 Rigsdaler for min Troskab.”*

Denne historie er søgt bekræftet i politiets arkivalier i Landsarkivet, men der er ikke fundet dokumentation for den og sagen er også eftersøgt i Kongens centrale administration Danske Kancelli, men også uden resultat. Dette betyder dog ikke nødvendigvis, at det ikke foregik, som Isaac fortalte det. Sandt er det i hvert fald, at der var uroligheder i København på dette tidspunkt i 1840.

Isaac og de 4 hingste

I 1839 udarbejdede Isaac som sagt en pjece om hesteavlens forbedring og denne pjece blev af en vis værdi, stadig ifølge forfatteren selv, i den samfundsdebat, der opstod omkring hesteavlens. Ildesindede personer modarbejdede desværre hans indsats, skrev han.

Nu skete der det forbløffende, at Isaac fik succes med sin hestesag. Fra kongen udgik der en instruks til Den kongelige Stutteridirektion, at man skulle se seriøst på hans forslag. Selmer skriver forbløffet: *”det er saaledes meget sandsynligt, at det kan være lykket ham, baade at bibringe Christian den 8de den Overbevisning, at hans Sindssygedom virkelig var hævet, og at vække hans personlige Deltagelse i Hestesagen”*.

Hans forslag indeholdt konkrete anvisninger på, hvordan man ved hjælp af fuldblodsheste kunne forædle hestene i Danmark. Af Stutteridirektionen fik han et beløb på 5.000 rigsdaler til indkøb af heste. Hestehistorikeren J. Jensen var ikke nogen stor fan af Isaac. Ifølge J. Jensen var Isaac en pågående, forstyrret projektmager og ”*Geschäftsmand*”. Imidlertid medgiver J. Jensen, at Isaac fik 5.000 rigsdaler af Den kongelige Stutteridirektion i støtte til indkøb af fuldblodsheste – lidt af en formue. Kongen og Stutteridirektionen ville dog ikke lade Isaac Nathansen blot ride af sted med pengene, men lod en pålidelig embedsmand, Gustav Michelsen, følge ham, hvilket gav anledning til alverdens kriser og ballader mellem de to. Man kan følge sagen i detaljer i det såkaldte Partikulærkammer blandt Rigsarkivets sager. Her samlede administrationen nemlig alle sager om Isaac Nathansen med hundredvis af skrivelser, og blandt disse er en lang række indberetninger til kongen og hans administration fra bl.a. Gustav Michelsen om Isaacs besynderlige forbrug og forsøg på at sælge sine heste, som imidlertid ikke var fejlfrie. Sagen rummer også talrige skrivelser og bønskrifter fra Isaac selv samt fra hans hustru Rosa. Samlet set er denne samling dokumenter, der strækker sig over perioden 1840-1847, nok en af de mest detaljerede beskrivelser af en familie overhovedet i 1800-tallets Danmark.²⁶

Isaac rejste med sine hingste til Jylland og forsøgte at sælge dem ved flere lejligheder. Han indlogerede sig rask væk på diverse gæstgiverier og brugte tilsyneladende løs af de betroede midler. Gustav Michelsen skrev 8. december 1840 et langt brev til kongen og bønfuldt ham om at skride ind over for Isaac – for dennes egen skyld – før han havde gjort sig til grin i hele landet. Da kongen og hans Stutteridirektion havde sat penge i Isaac og hans plan, var der jo også kongelig prestige på spil. Michelsen forklarede i sin skrivelse det ubehag og had som Isaac opvakte i sin hjemby: ”*Hvor han som Fattiglem skylder til Byens Fattigkasse nogle og 30 Rigsdaler og nu ikke vil betale disse, men endda optræder som Stormand med Tjener, indlogerer sig paa Byens fineste Gæstgiveri.*

*Kommer hertil et Praleri uden lige og en mageløs Dristighed, saa er alt let at forklare.” Gustav Michelsen tilføjede, at Isaacs ”meget agtværdige Kone og Døtre” led under Isaacs adfærd. Michelsen foreslog, at man sendte Isaac til Hertugdømmerne, hvor ingen kendte ham og hvor han derfor ikke kunne blamere sig selv og kongehuset og hvor han desuden var væk fra Randers, så hans sind kunne falde til ro. Man kan delvis følge Isaacs sag i Christian VIIIs dagbøger og optegnelser, for kongen fulgte temmelig nøje med i Isaacs gøren og laden i disse år fra 1840 til 1842. I dagbøgerne finder man i hvert fald en række henvisninger til Isaac. Den 12. juli 1840 skriver kongen ”*D. Gøricke berettede om Bistrupgaard. Hans Mening er, at Nathansen har fixe Ideer.*” Senere på året den 23. juli 1840 skriver kongen under et besøg i Randers: ”*Alle forsikre, at Nathansen var gal i Randers.*” Ved årets slutning 25. december er indførslen følgende: ”*Melding fra Mikkelsen (Gustav Michelsen). Om Nathansens Færd i Randers. Han er kaldt herover og Sagen maae have en Ende, selv med Tab.*” Få dage efter skriver Christian: ”*Fra Landsvæsens. Coms. Mikkelsen om Nathansens Færd, Forslag til en Indrykkelse i Avisen.*” Og endelig 1. januar 1842 sidste meddelelse i dagbogen: ”*1. Januar besvaret Lykonskningskrivelser fra Hertugen af Augbg., som jeg har bedet om ej at forstærke Nathansen med Penge.*”²⁷*

Når kongen af en D. Gøricke allerede 12. juli 1840 får oplysning om Bistrupgaard er der tale om en henvisning til dårekisten Sankt Hans ved Roskilde. Her var professor D. Gøricke overlæge, så kongen blev altså personligt informeret om Isaacs tilstand. I Isaacs selvbiografi er der en direkte henvisning til dette møde: ”*Prof. Gøricke paa Bidstrup maatte møde hos Hans Majestæt Kongen. Da han kom ud fra Kongen, var han saa rød i Hovedet som en Tyr; han fik vistnok sin Text læst af Majestæten.*” Der er dog intet i kongens dagbog, der bekræfter Isaacs udlægning.

Kongens holdning til Isaac synes fra juli 1840 særdeles kritisk, men siger selvfølgelig ikke noget om, at kongen før juli 1840 ikke havde større tanker om

ham. Men der er ingen indførsler i dagbogen før den periode, så det er vi ikke i stand til at afklare.

I begyndelsen af 1840'erne tog Stutteridirektionens og Hertugen af Augustenborgs hovedmodstander, nemlig en særdeles krakilsk hestekender ved navn dr. Jens Veibel Neergaard, til orde i offentlige artikler. Sagen var, at Neergaard ikke troede på Hertugen af Augustenborgs og Isaacs påstande om fuld-blodshestens betydning for hesteavlen. Han havde tidligere haft et samarbejde med hertugen, men var nu blevet en arg modstander. Og Neergaard var fuld af foragt for Stutteridirektionen og dens penge til Isaac. Da Neergaard blev anset for den absolut førende hippolog i Danmark, havde Isaac fået en frygtelig modstander på halsen.

Neergaards kritik var vist nok berettiget, for hertugens mani med fuldblodsheste hvilede ikke på sikker videnskabelig grund. J. Jensen skriver, at efter disse angreb måtte Isaac i 1842 stille til bedømmelse i København med tre heste: *"Præsentationen, der skulle foregaa paa Christiansborg Ridebane med Neergaard som offentlig Anklager og Kritikus, blev en latterlig Forestilling, der endte med Nathansens Flugt med Hingstene. Og dermed var hans Saga som offentlig Person i Hestesagen ude."*²⁸

Også Harald Selmer gengiver dette forløb som en ydmygelse af Isaac.

Isaac fik ikke meget ud af sine 5.000 rigsdaler og de indkøbte heste. I april 1842 var familien atter i København, men uden en øre på lommen. Hans hustru Rosa skrev bønsskrivelser til kongen om at give Isaac nogle penge – i alt 445 rigsdaler som han skulle have til gode.

Nu var gode råd dyre. Isaac manglede kapital. Hvad skulle han nu gøre? Fra Harald Selmers biografi ved vi, at han rejste til Kiel og Haderslev i januar 1842. I maj 1842 var han i nærheden af Itzehoe i Hertugdømmerne for at åbne en hestehandel. Han fik sin familie, der fra 1839 havde opholdt sig i Køben-

havn, til at rejse til Neuenbrook ligeledes i Hertugdømmerne. Selv om han ikke selv havde midler, så fik han fremtryllet penge til at starte en hestehandel og Harald Selmer mener, at Christian den VIII stod bag dette pengebeløb. Men snart gik hestehandlen dårligt. Han måtte derefter opgive forretningen og i sommeren 1842 rejste han til Altona med familien og uden en krone på lommen.

Derfra skrev Rosa atter en bønsskrivelse til en embedsmand Hofgaard i København fra 1. juni 1842: *"Undskyld at jeg er saa fri og bebyrde Dem med min Skrivelse men Nøden bringer mig dertil. Vi ere komne anden Pinsedag hertil og Dagen derefter reise min Mand til Hamborg og lod mig Kone lidet at leve af med mine 4 Børn. Jeg boer rigtig nok i den afdøde Agent Oldes Gaard men haver hverken det ene eller det andet og ingen Næringsveien seer jeg udsigter til. Kancelliraaden lovede førend vi reiste fra Hovedstaden at vi ingen Nød skulde have, derfor beder jeg Dem Hr. Kancelliraad, at De sender mig Noget, for her kan jeg ikke gaae til Majestaten. Jeg beder dem derfor, De er den eneste, som kan og vil udvirke noget for os hos vor allernaadigste Konge."*

Brevet er rørende og det er let at fatte sympati med Isaacs loyale og forpinte hustru. Brevet mere end antyder, at det er hendes henvendelse personligt til kongen, der har skaffet penge til hjemmet. Ifølge oplysninger i materialet fra Partikulærkammeret modtog Rosa en sum fra de kongelige kasser hver måned, men dette var øjensynlig ikke nok til at redde familiens økonomi.

Isaac bliver kristen

Fra 1842 til 1845 boede Isaac med familie i Altona, hvor han arbejdede med litterære opgaver. Han udsendte en række pamfletter og skrev artikler til aviserne. Hans skrivemani synes at afspejle hans urolige tilstand. Han skrev om alt mellem himmel og jord: Om sin egen dårekistesag, om hesteavlen, om borgervæbning og om jernbanens betydning for samfundets udvikling. Han udsendte pamfletter og

skrev artikler til både danske og tyske aviser. Han var ikke til at standse og lod al sin ubændige energi flyde som blækket i sin fjerpen. Han vedblev også at skrive breve til alle mulige personer. En del af dem ligger nu i Partikulærkammeret og de er fint affattet på nydeligt dansk og handler om, at kongen skal sende flere penge.

Årsagen til, at Isaac valgte Altona var muligvis, at der i Altona var en stor jødisk menighed. Han håbede muligvis at få hjælp fra andre jøder til sine projekter, men det viste sig snart, at det fik han ikke.

I 1843 konverterede han med kone og døtre over til kristendommen og blev døbt i Hamborg. Mens Isaac tog navnet Michael Leonard Nathanson, så kaldte Rosa sig nu Louise Nathanson. Ifølge Harald Selmer, der interviewede Rosa til sin bog, så var det med uvilje, at Rosa lod sig konvertere. Efter sin konvertering udsendte Isaac flere skrifter om jøderne og jødedommen. Det første skrift hed *"Wie ist eine Emancipation der Juden zur allseitigen Zufriedenheit in Hamburg und Altona zu ermitteln?"*²⁸ Altså om hvordan jøderne kunne ligestilles i Hamborg og Altona. Skriftet var absolut ikke venligt over for jøderne og han fremstillede dem som uvidende og ortodokse. Disse jøder sugede, ifølge Isaac, brødet ud af munden på kristne. Kujoner var de også og de formerede sig i det uendelige. De snød de kristne og de egnede sig ikke til at være borgere i staten. Kort sagt var den eneste udvej, at de lod sig omvende – ligesom han selv. Skriftet medførte en større polemik i tyske blade om jødernes stilling som borgere i staten. Isaac fulgte op med et endnu større værk om jødernes stilling i Norge, som i 1841 havde været genstand for en intens debat i det norske Storting, hvor digteren Henrik Wergeland havde været en fortaler for at give jøderne lige rettigheder med de kristne og give jøder lov til at bosætte sig i landet. Henrik Wergelands indsats i denne omfattende debat står som en milepæl i tolerancen i Norge i disse år, hvor der var stor risiko for, at jøderne ikke ville blive tilkendt lige rettigheder af det norske Storting. Isaacs kæmpværk om dette spørgsmål fyldte 400 sider, hvoraf

halvdelen dog var en oversættelse fra tysk til dansk. Den bar titlen *Kann der Handel Norwegens und dessen Schifffahrt verbessert werden?*²⁹ Her vender Isaac sig mod Wergelands tolerance og advarer om, at hvis man tillader jøder at komme til Norge, vil landet snart fyldes op med *"Fallenter, Kjeltringe og Skakkerjøder"*. Han advarer mod, at åbne grænser vil betyde, at aviserne snart vil få jødiske redaktører ligesom i Danmark – her tænkte han på folk som hans navnebror M.L. Nathanson på Berlingske Tidende, M.A. Goldschmidt på Corsaren og en række andre jøder, der ganske rigtigt sad på en række chef-redaktørposter i samtiden.

Netop fordi udfaldet om jødernes ligestilling var meget usikker, vakte Isaacs skrivelser nogen bestyrtelse. Det kan følges i breve til Henrik Wergeland. Wergeland stod helt centralt i kampen for tolerance og jødernes rettigheder og han korresponderede med mange mennesker i Norge og udlandet. Den svenske jøde Michael S. Warburg korresponderede ivrigt med Henrik Wergeland om "jødесagen" og skrev 4. oktober 1844 til Wergeland om Isaacs "makværk". Han frygtede, at den slags nonsens skadede sagen ret meget hos en uddannet stortingsmand. Han tilføjede sukkende: *"Vi israliter er vant til modgang og undlader aldrig efter hvert nederlag at hente nyt mod. Vi strider og lider og har gjort det i 2000 år. Der findes ikke nogen Wergeland overalt, som kunne vinde den uddannede del af nationen for os."*³⁰

Samuel Ballin var en kendt læge i København. Han var fattiglæge i den jødiske menighed og senere professor. Også Ballin var stærkt bekymret over Isaacs udgivelse og skrev til Henrik Wergeland: *"At et saausselt Produkt, som Hestehandler Nathansons skal være, for selv har jeg aldrig læst det, kan influere paa Opinionen hos Nordmændene, taler ikke meget for disses Intelligens. At skrive Noget derimod, vilde være at vise det for megen Ære og neppe nytte; snarere skulde man see at faae nogle biographiske Notitser indrykkede om Forfatteren, der kunde vise, hvilken Nare det var, hvor incompetent til nogen som helst*

*Anseelse eller Autoritet, ikke alene paa Grund af hans tidligere Stilling, men fornemlig hans mentelle Tilstand, da han ikke alene i Randers blev erklæret gal, men ogsaa her af Hospitalslægerne og Lægen paa Bistrup og endelig ogsaa af Sundhedscollegiet blev erklæret derfor, men visse høie Personer, hvem han paa forunderlig Maade synes knyttet til, vilde det ikke saaledes og han gik fri. Dog har han nu atter have maattet tage bort til Altona, efter først ved Opmuntringer og upaatvivlelige betydelige Understøttelser fra vedkommende høie Personer at have ladet forlede sig at modtage Daaben.”*³¹

I sidste ende tog Henrik Wergeland dog til orde imod Isaac og kritiserede hans skrift i det norske blad *MorgenPosten*.³²

Henrik Wergeland døde allerede i 1845, men hans navn huskes endnu i Norge som tidens store humanistiske forkæmper. Hans mindesten i Oslo blev betalt af svenske jøder. Hans kamp kronedes med held, idet de norske jøder blev tilkendt fulde borgerrettigheder af det norske Storting – på trods af Isaacs skrift.

Harald Selmer skriver: *”Nathansen synes at have gjort sig store Forventninger om den Berømmelse, han skulde høste af disse 25 Ark Pølsesnak, som han udgav for skrevet paa Nordmændenes indstændige Opfordring, og hvoraf han udsprede, at der var trykt 3000 Exemplarer.”*

Isaacs konvertering til kristendom sammen med sin familie vakte voldsom vrede hos hans familie. Der var i tiden mange familier, der overgik til kristendom, men det kunne altså afstedkomme aggressive reaktioner. Isaac og hans hustru havde 5 børn. De 3 af dem blev sammen med Isaac og hans hustru døbt i Hamborg, mens den 4., Caroline Wilhelmine, allerede forinden var blevet døbt af pastor Schmidt ved Vor Frue Kirke i København. Men der var én, der ikke blev kristen. Isaac skrev selv senere om sagen i sit tidsskrift *Corvetten-Politivennen*. Lad os læse hans egen udgave af dramaet: *”Mine Slægt-*

ninge fra Randers, hvilke i 1843 i August Maaned opholde dem i Hamborg, bortrøvede mig min ældste Datter Hanne, som ei endnu er døbt, imens hun alene befandt sig i Hjemmet i vor Bopæl i Altona. Paa min Klage til Overpræsidiets requireredes uopholdeligen en Undersøgelse optaget paa Stadshuset i Hamborg, hvor de implicerede, 4 i Tallet, møde, men de nægtede det passerede, foregav at jeg var vanvittig, da jeg jo 5 gange var blevet indespærret i Galehusene”. Senere faldt en kendelse i sagen: ”At Undersøgelsen for det første skulle bero, at tildele M.L. Nathanson Udskrift af Akterne og hos vedkommende danske kongelige Autoriteter at foretage det fornødne, for at faa sin Datter igen.” Isaac fortæller videre, at hans hævnsyge slægtninge havde transporteret Hanne fra Hamborg over Elmshorn til Rendsborg, hvor hun nu var. Her måtte hun: *”tjene sit Brød hos en Fremmed Jødefamilie, jeg efterlyste hende dengang i Altonaer Mercur og opfyldte troligen mine Forpligtelser.”*³³

Martin Schwarz Lausten er forfatter til et meget deltaljeret studium af forholdet mellem jøder og kristne i Danmark og i hans værk er der ingen reference til denne sag, selv om Schwarz Lausten ellers beskriver mange andre sager i perioden vedr. konverteringer. Det er dog intet bevis for, at historien ikke fandt sted, for hvis Isaac ikke forfulgte sagen i Danmark vil den ikke optræde i danske arkiver.³⁴

Disse konverteringer medførte selvfølgelig stor smerte hos mange jødiske familier. Der var i løbet af 1800-tallet tale om en meget omfattende konverteringsbølge. Det skete ofte, når man giftede sig med kristne, at man forlod jødedommen. Vi får gennem sagen om Isaacs datter også en flig af en anden sag om konvertering i Nathansen-slægten. Isaac skriver i sit blad, at: *”En Broder til den som nu ligger i Sølvgades Kaserne for at blive Soldat og Kristen var også med i Røverbanden.”* Det drejede sig om en vis Michael Nathansen, som var udlært som sølvsmed og nu ønskede at konvertere, hvis vi altså skal tro Isaac. I et andet nummer af tidsskriftet *Corvetten-Politivennen* skrev han, at rygten ville vide, at Mi-

chaels mor var rejst fra Randers til København for at føre sønnen tilbage på rette vej.

Isaac fulgte det op med et indlæg i avisen *Morgenposten*, hvor han skrev i juli 1845, at Michael Nathansen ønskede at overtræde til kristendommen og at hans far var voldsom modstander af dette og forsøgte at få sønnen erklæret gal.³⁵ Om denne påstand er rigtig vides ikke.

Der var en gammel tradition i Danmark for, at konvertering til kristendom hjalp på ens økonomiske situation. Op gennem 1700-tallet og 1800-tallet havde mange fattige jøder forladt jødedommen og var blevet kristne for at få hjælp fra de danske myndigheder. I 1700-tallet afsløredes en kvinde, fordi hun var blevet kristen flere gange og hver gang havde fået støtte.³⁶ Isaac forsøgte også at bruge konvertering i en af sine bønsskrivelser til kongen: *"Naar jeg for sidste Gang henvender mig til Deres Majestæt forinden De forlader Hovedstaden, da sker det for om muligen at redde min ulykkelige Kone fra Fornedrelsen og tillige at forebygge, at hun ej nødsages til atter at træde tilbage til Jødedommen. Dette vilde jeg ikke kunne overleve. Her Kancelliraad Hofgaard har lovet mig at tale paa Tirsdag med Deres Majestæt. Min Kones Frelse eller Døden. Om min Redning vil jeg ej bebyrde Deres Majestæt."*³⁷

Men intet synes at tyde på, at familien Nathansons situation blev bedre efter overgangen til kristendommen. Rosa, der altså nu hed Louise, skrev i hvert fald følgende bønsskrivelse til kongen: *"For Deres Majestæts Fødder nedbøjer sig en ulykkelig Kone, der har maattet friste den Skæbne at miste alt, saa at jeg ikke har et Stykke tørt Brød, det jeg endog, da min Mand intet kan fortjene, ikke siden forgæves har tryglet om hos ældre Bekendte. Som overgaaet til den kristne Religion kan jeg kun forgæves henvende mig til det jødiske Samfund. Og i hvor liden Sympati jeg føler med min Mands offentlige Udladelser saa byder dog kristelig Pligt mig at følge og tjene ham. Og jeg har nu intet i min ulykkelige Stilling uden Deres Majestæts store Naade, der ikke*

*vil lade mig ulykkelige dø Hungersdøden, beder jeg herved allerunderdanigst at bønfalde Deres Majestæt om en Understøttelse ..."*³⁸

Isaac og Corvetten-Politivennen

Da pengene var små og da Isaac ikke tjente noget særligt på sine mange pamfletter, som han sprøjtede ud, fik han i august 1845 en ny ide. I en indbydelse til at tegne abonnement proklamerede Isaac nu, at han ville udgive et tidsskrift ved navn *Corvetten-Politivennen*. Tidsskriftet eksisterede faktisk under titlen *Politivennen*, men Isaac købte bladet og omdøbte det altså til *Corvetten-Politivennen*. Isaac proklamerede, at *Corvetten-Politivennen* skulle være et modstykke til M.A. Goldschmidts berømte og frygtede *Corsaren*, der var landets første satirisk-politiske udgivelse og blev læst med frygt og bæven af embedsmænd og kongen og med munterhed af resten af befolkningen.

Ifølge visse skribenter var det kongen, der gav ham penge til udgivelsen og meningen var, at han skulle være en modgift mod det kritiske *Corsaren*.³⁹ Der er imidlertid ikke fundet kilder, der dokumenterer, at kongen stod bag Isaacs engagement i *Corvetten-Politivennen*, selv om man kan undre sig over, hvor Isaac pludselig fik penge fra. Imidlertid var det sådan Isaac selv så sin mission og han indsendte gentagne gange sit tidsskrift til kongen for at vise sin loyalitet. Flere artikler i magasinet handlede om hans egen dårekiste-sag og afstedkom flere retssager i kølvandet på artiklerne, fordi han hængte diverse læger og embedsmænd ud med navns nævnelse.

Det var disse opgør i *Corvetten-Politivennen*, der i 1846 atter bragte Isaac i politiets søgelys. I flere artikler i *Politivennen* kritiserede han sindssyge-væsenet og hævdede, at uskyldige – ikke blot han selv – tilbragte deres liv ganske uretfærdigt bag anstaltens tremmer. Denne kritik fandt vej til andre blade og myndighederne blev derfor opmærksom på Isaacs angreb. Isaacs optræden i *Corvetten-Politivennens* spalter bragte ham også til København, hvorfra han rettede nye bønsskrifter til kongen.

dighebet er det, at den charactersfaste Mand viser, at han er Philosoph.

Det vil naaſtee andre Dem, at De er bleven gjeraſendt; men betraak, at De ſelv har været uferdig. I Deres fiſte Artikkel i „Fædrelandet“ ſiger De om „Corsaren“, at den er: lumpen, nedervedragtig, affuelig, væmmelig, bagtalerſk, aandeløs, uærdig, foragtelig, offentligt Fruentimmer. Accurat det Samme har De ſo tidligere ſrevet i „Corvetten“ med Undtagelſe af „offentligt Fruentimmer“ — det er De ſelv ſalben paa ved Hjalp af Philoſophien. Ja, De kan ſaaman ſige ſom Petronius: Jeg vil ikke undvare den Philoſofhi, jeg kan, ſaa mare ikke for to Mark.

Men der er veduden endel andre Markes, hvorpaa vi hende Dem:

1) Eftaer De, at over Noe i „Corsaren“ bliver De vred, over Angreb bliver De glad. Vi ſagde i ſin Tid om Dem, at De var intereſſantere end Boetius og uædeligere end en Leaſtater — naa, Herregud, den Noe var da ikke ſaa ſer. Men De taug dog og led den ſidde paa Dem et heelt Mar, og da vi ſaa gav Dem „lidt paa Hovedet“ ſjældte De os ſjægtelig ud. Den Maade at viſe Glæde kunde da kun gal Mand ſalde paa — ja, om Forladelſe, gode Nathanson; men De vrede ſo ſelv, det ſnaer ikke ſaa ganſte rigtig....

2) De har i et af Deres Værker „Livets Studier“ gjort et yderſt kunſtigt Experiment med et Pigebar. Men det er ſo netop det Experiment, ſom Forſtemand Walte har eplyſt i Arreſteviſen: De led ham en

Dag falde over til Dem, ſer at han kunde ſer, „hviledes De trainerede Deres Pige.“

3) I ſamme Værk Pg. 298 ſiger De: „Idag ſagde hun til mig, at hun troede egenligen, jeg var gal.“

Dg De tilføier: „Det var i en vis Forſtand truſſet lige i Hjertet.“ Stalket Mand! Formodentlig have Kette Menneſker forſtalt hende om de 26 falſke Vidner og om Randers Daarſiſte, ikke at tale om Biſtups.

Fig. 14. I 1846 udbrød den berømte strid mellem M.A. Goldschmidt og Søren Kierkegaard. Goldschmidt havde drillet Kierkegaard i sit tidsskrift Corsaren og Kierkegaard tog det meget fortrydeligt op. På en af tegningerne i Corsaren ses Kierkegaard, der "trainerer" sin tjenestepige ved at sidde på ryggen af hende. På samme side i Corsaren findes et billede af Isaac Nathansen, og Goldschmidt forvekslede med vilje den berømte filosof med den skøre hestehandler for at gøre grin med begge. Isaac er skildret som en skør person med vildt stirrende øje. Det var en fysisk defekt, som psykologen Harald Selmer gjorde en del ud af i sin biografi over Isaac, hvor han skrev, at når Isaac fik sine anfald, så lyste hans ene øje afgalskab. Litografi fra Corsaren 1846. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Noget tyder på, at Isaac i 1845-1846 legede med ilden i København og forsøgte at fremprovokere en strid med politidirektøren, som han havde et horn i siden på. Således skulle Isaac have galopperet ned ad Nørregade og skabt uorden og i det hele taget opført sig temmelig besynderligt. Samtidig skyldte han sine kreditorer store beløb. Han var ved at blive en gevaldig belastning for kongen og embedsmændene.

Isaacs engagement i *Corvetten-Politivennen* er i øvrigt gået over i litteraturhistorien, fordi han ganske ufrivilligt kom til at indgå i den berømte strid mellem M.A. Goldschmidt og filosofen Søren Kierkegaard. Sagen var den, at det kritiske og satiriske gemyt M.A. Goldschmidt var en fremragende bladmand. Hans Corsaren var 100 år foran sin tid og han kritiserede og gjorde nar af alle, som man bør i et demokrati. Den omvandrede filosof Søren Kierkegaard blev også ramt af Goldschmidts hån og satire – endda med tegninger af den magre filosof med stok.⁴⁰ Vi ved fra Søren Kierkegaards efterladte papirer, at han følte sig frygtelig krænket af Goldschmidts latterliggørelse. I sin bredside mod Kierkegaard, som Goldschmidt egentlig beundrede meget, men blot ikke kunne lade være med at pille ned fra hans ophøjede piedestal, forvekslede han med vilje Kierkegaard med Isaac. Latterliggørelsen var såmænd lige ud ad landevejen. Ved at forveksle den højlærde skribent Kierkegaard med den lidt latterlige pamfletskriver Isaac, kunne man lave grin med begge. Sagen viser, at Isaac var et så kendt ansigt selv i Københavns lille kreds af intellektuelle, at denne jyske hestehandler og pamfletskriver kunne bruges i den daglige polemik. Isaacs tidsskrift handlede meget om hans egne sager og lokalnyt fra Randers. Men det indeholdt dog også et angreb fra urtekræmmer Moses Levy mod Københavns overrabbiner Abraham Wolff. Levy gik til angreb på en ny moderniseret form for gudstjeneste i synagogen i Krystalgade. Det var det angreb, der blev starten på Levys etablering af sin egen synagoge i Læderstræde, så på denne måde fik Isaacs blad også betydning for den jødiske menig

Elsvig-Holstenernes Ankomst til Brasilien.

Fig. 15. Isaac skrev pamfletter og artikler om alt fra jødesagen til borgervæbning over hestesagen og bl.a. hvervning af soldater til Brasilien. Han havde jo selv været i Brasilien, så han kunne i 1851 med en vis vægt kommentere sagen i en folder, hvor han advarede mod hvervningen fordi forholdene for de hvervede var slaveagtige. Så sent som i 1856 udsendte han en ny pamflet om kolonistforholdene i Sydbrasilien. Denne tegning stammer fra tidsskriftet *Folkets Nisse* 1851 og viser en brasilianer, der frister unge mænd til hvervning.

hed i København.⁴¹ Desuden rettede Isaac selv et kritisk angreb på M.A. Goldschmidts netop udkomne roman *En jøde*. Men generelt var *Corvetten-Politivennen* hverken velredigeret eller velskrevet.

Isaac får skriveforbud

Isaac overfusede den danske lægestand i sit tidsskrift. Han anklagede dem for at holde folk på anstalter uden grund. Han fremdrog endda eksempler på dette forhold. Han omtalte sin egen sag og med navns nævnelse anklagede han de implicerede læger for inkompetence og intriger. Selmer betegnede Isaacs skrivelser om lægestanden på denne måde: ”*Neppe nogen af Tidens Smudslitteratur kan maale sig med den Række af Nathansens Produkter i Flov-*

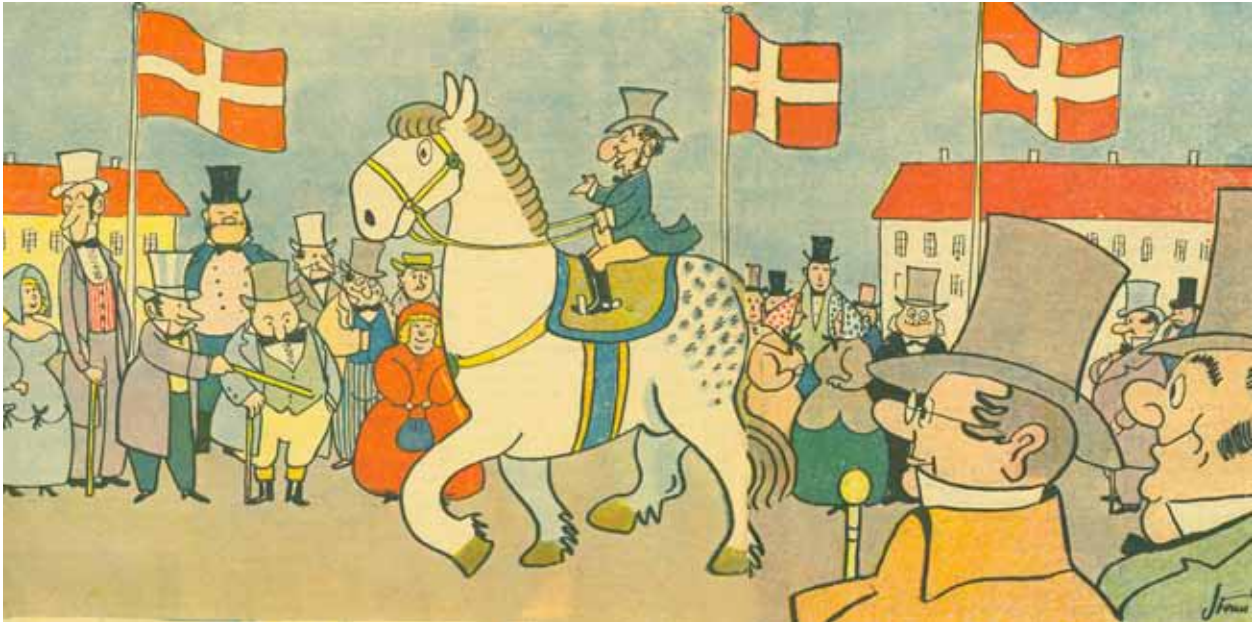

Fig. 16. I 1938 genoptrykte *Berlingske Tidende* Nis Petersens artikel om Isaac Nathansen. Man ledsagede artiklen med en tegning af Robert Storm Petersen. Artiklen havde en ikke særlig rar tone, som i dag godt kan opfattes som antisemitisk. Det var under alle omstændigheder ikke et heldigt valg netop i 1938 at trykke artiklen, hvor naziregimets jødehad brusede frem. Gengivet med tilladelse af Storm P.-Museet ©.

hed, Plathed, uforskammet Fripostighed og hensynsløs Frækhed; og dog er det Notorisk, at de i sin Tid fandt temmelig mange Læsere og vel og mærke Læsere, der tog dem for gode Varer, ja endog ansaa Forfatterens Bestræbelser for Understøttelse værdige; et ret mærkeligt Vidnesbyrd om en stor Del af vort Publikums intellektuelle og moralske Standpunkt.”

Skal man finde en af grundene til Harald Selmers yderst negative skildring af Isaac i biografien, så er den måske her i Isaacs angreb på lægerne ikke mindst på Sankt Hans, hvor Selmer jo selv havde været læge?

Overlæge Christensen fra Sankt Hans, der havde sørget for at hjælpe Isaac, ville ikke finde sig i at blive hængt ud i al offentlighed og truede nu med at anlægge en retssag. Også en anden injuriersag truede nu Isaacs virke. En gammel fjende fra Randers ved navn Johannes Malthe ville ikke finde sig i flere injurier og trak Isaac i retten. Myndighederne var selv-

følgelig også blevet grundig trætte af Isaacs skrivi-er og man besluttede nu at skaffe ham af vejen. Ifølge Harald Selmer blev der af myndighederne truffet en beslutning om at sende ham til Brasilien. Ideen var at slæbe ham – med eller uden hans vilje – om bord i et skib, der skulle til Kiel og derfra ville man føre ham over til et skib i Hamborg med destination til Brasilien, hvor han havde en søn boende. Planen gik godt og man fik Isaac over i Hamborg-færgen, men han besluttede sig til at blive og smuttede med en båd i land. Der blev han antruffet i Toldboden og atter bragt om bord og nu sejlede dampskibet og alle åndede lettet op. Han kom også til Kiel, men her fik han overbevist den brasilianske konsul om, at han var sindsforvirret, så konsulen nægtede at udstede indrejsetilladelse til ham. Planen lykkedes og snart var Isaac tilbage i København i fine klæder, for man havde forsynet ham med penge for at få ham til at rejse. Denne del af historien optræder ikke i Isaacs egne skrifter og heller ikke i andre skrifter, men findes udelukkende i Harald Selmers biografi.

Fig. 17. Der eksisterer ikke gengivelser af Isaac og hans families ophold i Brasilien. I 1957 fantaserede K.G. Holleufer sig til, hvordan det måske har taget sig ud. Tegning fra Nis Petersens skrift, *Gale-Nathansen fra 1957*.

Imidlertid trak injuriesøgsmålene op og den slags retssager var yderst alvorlige i 1800-tallets Danmark. Isaac blev dømt af Hof- og Stadsretten 21. september 1846 til at betalte Johannes Malthe 3 Mark for injurier og idømt livsvarig censur. Denne sag blev af Isaac appelleret til Højesteret. Men dermed var det slut med *Corvetten-Politivennen* og skriverierne. Sagen kom op i Højesteret februar 1847, men retten udbad sig yderligere oplysninger, herunder en udtalelse om Isaacs sindstilstand. Sundhedskollegiets udtalelse kom 27. april 1847 og gjorde gældende, at Isaac siden 1839 havde befundet sig i en sindsforvirret tilstand, men kollegiet fastholdt, at Isaac skulle forblive på fri fod.

Isaac i Brasilien

Der var en god tradition for, at man sendte besværlige borgere til udlandet. Man havde forsøgt sig med Hertugdømmerne, men det var ikke rigtig lykkedes at blive fri for Isaac. Man kunne jo også risikere, at han dukkede op hvor som helst, når som helst. Isaac kom i sine skrivelser til kongen selv ind på, at han og familien ville rejse til Brasilien, så kongen så det sikkert som en god udvej, selv om det skulle koste nogle penge. Isaacs søn, Michael, der var uddannet smed, havde opholdt sig nogle år i Brasilien og planen var at drage over til ham.

Den 12. juni 1847 indrykkede Isaac en meddelelse i en række dagblade under overskriften *Farvel til mit kjære Fædreland*. Heri meddelte han, at han nu ville rejse til Brasilien med sin familie på briggen Sirius til Rio de Janeiro. Denne gang var det alvorligt og med sin trofaste hustru og to af sine døtre drog han nu af sted. En datter blev tilbage i Danmark. Det var på dette tidspunkt, at Harald Selmer roligt kunne udsende sin biografi i troen på, at Danmark og den danske lægestand nu endelig var fri for denne nævenyttige person og at han ikke behøvede at frygte injuriersager eller lignende. Han skulle blive klogere.

Så gik turen til Brasilien med briggen Sirius til Rio de Janeiro. I Rio henvendte Michael Leonard sig til den danske gesandt med en skrivelse fra kongen. Med en anbefaling fra gesandten fik han foretræde for den brasilianske konge, *Dom Pedro II*, der var et stort navn i samtiden og i øvrigt i 1870 besøgte Danmark på en større Europa-rejse. For et beløb fik Isaac til opgave at skrive en rapport om, hvordan kongens 150 heste kunne få et bedre opdræt. Ifølge Isaac selv havde han en række samtaler med Dom Pedro II om hesteavl og opdræt. Sagen er refereret i en dansk historiebog om forholdet mellem Danmark og Brasilien, men oplysningen hviler på Isaacs egne oplysninger i hans selvbiografi, så historien synes ikke at være bestyrket.⁴²

Fig. 18. I familien Nathansens eje findes to malerier. Et familierygte vil vide, at manden på maleriet var søn af Michael Nathan Minden og Krese. Muligvis er der tale om Isaac Nathansen og hans hustru Rosa. Sikker er denne identifikation imidlertid ikke. Malerierne tilhører Inge Merete Nathansen. Foto: Marian Hirschorn.

Mens Isaac var i Brasilien, kom Højesteret med en dom, hvor han blev frifundet for at skulle betale til Johannes Malthe og udgifterne til retssagen gik til det offentlige. Udfaldet var et resultat af Sundhedskollegiets vurdering af hans utilregnelighed. Isaac gengiver i sin selvbiografi dommen af 22. oktober 1847 og mener, at den er en sejr, idet han ikke skulle betale de 3 mark, men han undlader at sige, at Sundhedskollegiets vurdering altså var, at han var utilregnelig. Går man til Højesterets arkiv finder man ganske rigtigt dommen fra 22. oktober 1847 med en anseelig stak dokumenter.⁴³

Opmuntret af denne dom skrev Isaac en artikel i det brasilianske tidsskrift *Journal de Commercio* i februar 1848, så den brasilianske befolkning også kunne indvies i hans trængsler og "sejr". Derefter besluttede han sig for at vende hjem. Hans tre børn blev i Brasilien, mens han selv og hans hustru Rosa rejste med et brasiliansk skib Pavuna, hvor

der imidlertid udbrod mytteri, så rejsen hjem blev forsinket. Et tysk skib bragte dog efterhånden ægteparret til Altona, men her gik det atter galt: *"Jeg lod min Kone forblive der (Altona) og jeg selv rejste til København for at overrække Hans Kongelige Majestæt et meget vigtigt Brev, som leveredes mig i Hamborg. Men ankomsten til Frederiksborg blev jeg af Politimesteren arresteret og mishandlet i flere Dage, som om jeg havde været en af hans Kulsviere."*

Efter en del ubehageligheder fik han lov til at rejse til Altona og derfra tog han og hustruen, som ganske forunderligt trofast havde fulgt ham i et og alt, i 1851 til Randers. Nu begyndte Isaac atter at handle og rejste ofte til København. Det gik i nogle år, men i 1856 klagede han over, at politidirektøren i København havde ladet sine folk overfalde ham ved højlys dag og indespærrede ham i 6 dage. Hans hustru dukkede nu op i hovedstaden og fik ham løsladt. Hvad denne sag gik ud på, fremgår af artikler,

Fig. 19. De jødiske familier hentede ofte ægtefæller i København eller udlandet. Hanne Nathansen, der var datter af Nathan og Betty, fandt sin ægtefælle i den tyske by Emden. Jonas Philip Hartogssohn hed han og han etablerede et børstebinderi i Randers. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

som Isaac selv skrev i tidsskriftet *Folkets Nisse* så sent som i 1857. Sagen var, at han havde forsøgt at få audiens for kongen, men at myndighederne nu greb ind, da han rent fysisk kom i nærheden af kongen.⁴⁴

Til slut i sin selvbiografi skriver Isaac, at han stadig skriver skrifter hovedsageligt om hesteavl og lever af bl.a. understøttelse fra kongen. Hans udbrede pamfletskriverier er delvist noteret i Dansk Forfatterlexicon og dele findes altså både i Det kongelige Bibliotek og i Partikulærkammerets sag.

Isaac og bro sagen fra Hadsund

Der er næppe tvivl om, at Isaac Nathansen i den første fase var fuld af gode ideer og havde en vis

Fig. 20. Hanne Nathansen, gift Hartogssohn, ses med en af døtrene, Frederikke. Familien fik 3 døtre, der alle endte i København. De forblev ugifte ligesom de ugifte døtre i flere af Henri Nathansens romaner. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

succes. Den faglige litteratur om hesteavlens historie i Danmark tilskriver ham også en vis ære for at stå bag en række initiativer, så som hestemarkeder i en række jyske byer. En anden sag er dog værd at nævne, fordi den viser den kreative side af Isaacs virke. I 1854-1855 satte han sig i spidsen for at få bygget en bro over Mariager Fjord. Det var en plan, der først blev virkeliggjort i 1904. Hadsund var af stor interesse for købmændene i Randers. I bogen om Hadsund by skriver forfatterne, at Isaac udviste stor indsigt i samfundsforhold og var initiativtageren til dette fornuftige broprojekt, som han kombinerede med en plan om en jernbane og visionære tanker om at fremme kommunikationen i Jylland. Han satte sig i spidsen for en aktieteg-

ning og projektet så realistisk ud, men pludselig forsvandt Isaac ud af sagen. Hvorfor vides ikke.⁴⁵

Det er vanskeligt generelt at vurdere Isaacs liv. At han var overspændt og efter 1839 led af en mani med at vende tilbage til sin indlæggelse synes sikkert. Men at han også var en driftig mand, der satte meget i værk er også rigtigt. I hans selvbiografi fra 1859 er der en liste over de hestemarkeder og engagementer han tog initiativ til. Hans storhedstid faldt sammen med Randers jødiske menigheds opblomstring og han var med til at sætte kulør på det hele. Isaac fastholdt resten af livet sin kristendom, hvilket skaffede ham bekymringer hen imod livets slutning, for han kunne ikke begraves på den jødiske begravelsesplads ved siden af sine forældre. Han døde i 1862 og i sit testamente gav han udtrykkelig besked på, at han ville begraves så tæt op ad muren til den jødiske begravelsesplads som muligt, for at komme nær på sin mor.⁴⁶

Man ser det for sig: Denne urolige sjæl, der ikke kunne finde hvile nogen steder i livet, blev begravet et sted, hvor han egentlig heller ikke ville være. Historien er god og bevægende, men kirkekontoret i Randers, der har ansvaret for kirkegårdene, kan ikke finde Isaac i deres protokoller over begravede og kirkebøgerne over begravede nævner ham heller ikke. Det må derfor anses for et mysterium, hvor Isaac i sidste ende fandt hvile. Hvor hans trofaste hustru Rosa fandt hvile, ved vi derfor heller ikke.

Nedgang for den jødiske menighed

Efter storhedstiden omkring midten af 1800-tallet gik det tilbage for den jødiske menighed i Randers. En del flyttede i anden halvdel af 1800-tallet væk fra byen, men menigheden var stadig stor. Afvandringen hang sammen med en handels- og finanskrise i slutningen af 1850erne, der gik stærkt ud over jyske byer. Krigen i 1864 var også med til at slå meget i stykker. Af familien Nathansen flyttede nogle til København. Typisk var Julius Nathansens historie. Julius var et af de 17 børn, som Nathan og Betty havde fået. Han var født i Fredericia i

Fig. 21. Esther Hartogsohn blev gift med Markus Grünbaum, der var buntmager i Kolding. Parret fik sønnen David Grünbaum, der skrev sine erindringer om livet i Randers, hvor hans forældre bo-satte sig. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathans

1812 og var blevet udlært som guldsmed. I 1849 blev han selvstændig i Randers og blev snart en agtet borger og foruden en succesfuld forretning, så startede han såmænd også *Randers Dagblad*. Men i 1870 rejste han alligevel til København. Han endte dog sine dage i 1898 hos sin datter i Kolding.⁴⁷

Også en anden søn, Wulff Nathansen, der var byens største hestekender i 1800-tallets anden halvdel og endda var hestekommissær og stod for import af heste, brød i slutningen af århundredet op og forlod byen. En anden vej væk fra den jødiske menighed var selvfølgelig konverteringer og giftermål med kristne. De unge meldte sig ud af trossamfundet og flere giftede sig kristent. Med tanke på hvad der

ventede dem i det nye århundrede, da nazismen bredte sig, må man sige, at det var forudseende.⁴⁸

Da det 20. århundrede var godt i gang, var der ud af de mange familier kun én af den store slægt Nathansen, der var aktive i den jødiske menighed i Randers. Det var familien Hartogsohn. Stamfaderen Jonas Philip Hartogsohn var kommet fra den lille by Emden i Nordtyskland. Han var født i 1821, men søgte mod nord og slog sig ned i Randers i 1851 som børstenbinder. Det var et klogt træk, for hvis man besøger Emdens jødiske begravelsesplads, så vil man se, at størstedelen af familien Hartogsohn sammen med resten af byens jødiske befolkning blev myrdet i nazistiske koncentrationslejre.

17 børn, nemlig Hanne Betty, som han giftede sig med. Han åbnede sin fine børstenbinderforretning op ad den gamle synagoge på hjørnet af Snaregade og Torvestrædet. De fik i alt 7 børn, hvoraf den første døde. Tre af søstrene forblev ugifte og flyttede til København. Man ser tydeligt for sig skildringen i bl.a. *Mendel Philipsen og søn af de ugifte søstre, der blev en fast bestanddel af mange borgerlige hjem. En af sønnerne Eduard Jonas overtog børstenbinderbutikken, som der findes en smuk kopi af på Randers Lokalkraver. Datteren Esther giftede sig med Marcus Grünbaum. De fik en søn David, der blev akademiker og i sine erindringer har en malende beskrivelse af den jødiske menighed i første halvdel af det 20. århundrede: "Endnu i min barndom i slutningen af forrige århundrede og i begyndelsen af dette århundrede var der i Randers ikke mindre end 50-60 jødiske familier, en stor statelig synagoge og en jødisk rabbiner og kantor. Da jeg var halvandet år flyttede familien til Randers, hvor Esther havde hele sin familie, som hun længtes efter. Esther Grünbaum var den ældste af seks børn. Mit ældste barndomsminde er, at jeg sammen med min yngre broder sad hos familiens rullekone med vore næser trykket flade mod ruderne og ventede på, at ligtoget med Hanne Hartogsohn skulle passere. Efter smuk provinsiel skik var gaden bestroet med hvidt sand og grangrene. Umiddelbart*

efter kisten gik gamle Jonas med sønnerne Eduard og Philip på hver sin side og bagved i fuldt ornat rabbineren og kantoren. Efter ligfølget fulgte til vogns de fire døtre. Den yngste datter i huset var Frederikke, der passede hus og sin syge mor. Bag ved butikken i stueetagen kom man ad en snæver gang ud til en smal gård, hvis hovedattraktion var to lokummer og en vandpost, der om vinteren kunne se ganske malerisk ud. På den anden side af gården lå "værkstedet", hvor sønnen Eduard, der var en slags kompagnon i forretningen, sammen med to svende arbejdede på livet løs med at fabrikere gadekoste. Af de fire pigebørn blev den ældste Esther altså gift med min far. Den næstældste Gerda fik den trange lod som fattig jødepige at være tjenestepige i København for velhavende jødiske familier. Regine førte hus for broderen Philip og Frederikke for sine gamle forældre.

Kort tid efter at både Jonas og Hanne Hartogsohn var døde, giftede de to brødre Eduard og Philip sig næsten samtidigt med tyske piger. Da de to søstre Frederikke og Regine fandt, at de var herligt overflødige i Randers, udvandrede de til København, hvor den ældste Gerda jo allerede var i forvejen og fik stilling som ledere af det mosaiske køkken i den jødiske stiftelse i Ny Kongensgade. Da jeg blev student, fik jeg i mit rusår min daglige kost i deres store køkken der. Den 7. november 1901 skulle jeg stå barmitzwo og jeg havde følgelig lange tider i forvejen hos rabbineren dr. Wreschner lært det stykke af thoraen, som jeg skulle foredrage den lørdag, der fulgte nærmest efter min fødselsdag. ... Den betydningsfulde dag gik jeg iført mit første sæt hvide kravetøj, sort tøj og blød rundpuldet hat ved min fars side til synagogen, hvor vi stillede os på vore sædvanlige pladser – med hatten på hovedet, som det skik og brug er i synagogen. Da de lange morgenbønner var læst, gik jeg med bankende hjerte op til bihmaen (forhøjningen), hvor thora-rullen lå opslået på pulten, og hvor kantor Staropolski stod med sølvgriflen parat for at vise mig, hvor jeg skulle begynde. Efter at det hele var overstået, gik jeg tilbage til min plads, mens menighedens ældste trykkede min hånd

Fig. 22. Markus Grünbaum med sønnerne David (øverst) og Philip.

som tegn på deres tilfredshed. Da jeg kom tilbage til min far, skubbede han min hat ned i nakken, lagde sine hænder på mit hoved og velsignede mig. sabbatlysene i den syvarmede lysestage af skinnende blank messing blev tændt og far læste velsignelsen over brødet og vinen, før vi fulgtes ad til synagogen. Det siger sig selv, at jeg ikke gik i skole om lørdagen, således at jeg om søndagen både måtte læse lørdagens lektier og forberede mig til mandagen, ligesom jeg naturligvis ikke overværede undervisningstimerne i bibelhistorie. De jødiske helligdage fejredes naturligvis, men da vi ikke havde vort eget hus, men boede til leje, kunne vi jo ikke bygge en løvhytte pyntet med årets blomster og frugter til løvsalsfesten, men besøgte vor kære kantor Staropolski, der havde en pragtfuld træhytte i gården, der virkelig strålede med ren østerlandsk glans. Og da jeg fyldte 13 år, fastede jeg som alle voksne på den store forsoningsdag, og som de andre tilbragte jeg størstedelen af dagen i synagogen. ... Når denne strenge helligdag henimod aften led mod sin slutning, var der i synagogen, trods den tunge noget beklumrede luft, en egen gribende stemning af lettelse og befrielse. Og selv som voksen mand glemte jeg ikke påskefesten, hvor far, som traditionen bød det, iført sin ligskjorte læste om jødernes udvandring fra Ægypten.”⁴⁹

David Grünbaum blev gymnasielærer og oversætter af litteratur fra tysk til dansk. Han blev en svoren Georg Brandes tilhænger og fjernede sig fra den trygge jødiske baggrund. Han kunne have været en af figurerne i *Indenfor Murene*.

Ludvig Nathansen

Hvis man læser Henri Nathansens store dannelsesroman *Af Hugo Davids Liv* får man Randers-jødernes lille menighed omkring det 20 århundredes begyndelse levende beskrevet. Hovedpersonen Hugo David var skuespiller men fik ikke succes. Efter mange prøvelser og udfordringer opgav han skuespillerkarrieren og blev en del af det jødiske miljø, som han var brudt op fra. Også Henri Nathansen havde haft ønsker om en skuespilkarriere, men blev til gengæld en succesfuld teaterdramatiker.

Fig. 24. Den unge skuespiller Ludvig Nathansen fotograferet i Randers. Han var egentlig født i Rendsborg som søn af Lea Nathansen, der var datter af Nathan Nathansen. Faderen hed Mortensen og endte i USA. Ægteskaber med kristne var begyndt at blive hyppige. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Der var en anden i familien Nathansen, der blev skuespiller og hans tragiske liv afspejler visse typiske sider af det jødiske liv i Randers. Hans navn var Ludvig Nathansen og han var søn af Lea og Ludvig Nathansen. Han valgte en skuespilkarriere og havde også en vis succes. Han var først gift med en Thora Schmidt, men blev skilt og i 1905 giftede han sig med tidens lovende, unge teaterskuespiller Gerda Krum. Ludvig var 20 år ældre end Gerda. De arbejdede begge som skuespillere ved Århus Teater, men af aviser fremgår det, at ægteskabet ikke var lykkeligt og at Ludvig led af skinsyge dels over sin

Fig. 25. Henri Nathansen og hans hustru Johanne (født Jørgensen) fra familiealbummet. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

hustrus mange bejlere, men også over hendes succes. Hendes karriere var lige startet, mens hans ikke rigtig rokkede sig ud af stedet. I 1907 fejrede Gerda store triumfer med hovedrollen i *Den glade Enke* på Århus Teater og hun erklærede ifølge nogle aviser, at hun ville skilles. Efter forestillingen gik de til ro på deres værelser på Bejers Hotel, men gæsterne vågnede ud på natten, da Gerda flåede døren op og skreg, at hun var blevet skudt. Det var sandt, for Ludvig havde skudt hende i tindingen og i brystet. Da man kom ind på deres værelse, fandt man Ludvig Nathansen, der havde begået selvmord. En hurtig operation reddede Gerdas liv, selv om man ikke kunne fjerne kuglen fra tindingen. Få dage efter blev Ludvig Nathansen begravet på Ålborg kirkegård. Der var kun en lille skare til stede og ingen jøder, ifølge

referatet i *Ekstra Bladet*. Ludvig var overgået til kristendommen og det kan forklare fraværet af familie. Dramaet blev en af tidens store avishistorier, hvor ægteparrets liv blev endevendt.

Ludvig blev af kilder til aviserne beskrevet som et meget venligt menneske, men kunne få anfald af jalousi. Til *Ålborg Stiftstidende* fortalte forfatteren Herman Bang: "Jeg har kendt de to Mennesker i mange Aar. Fru Krum lige siden hun var 16 Aar. Hun kom til Aarhus Theater og her blev Nathansen idenskabeligt forelsket i hende. Han blev senere skilt fra sin Hustru, med hvem han havde flere voksne Børn. Kort efter Sæsonens Afslutning blev de gift. De, der kendte Hr. Nathansen, som var et overordentligt bravt Menneske, havde den følelse, at Na-

thansen af al Magt har forsøgt at sprede det Tung-sind, der beherskede hans unge Frue. Det lykkedes ham maaske ikke. Nathansens Skinsyge var utvivl-somt ganske uberettiget. Fru Krum-Nathansen var et pligttro Menneske.”

Gerda Krums skæbne er værd at fortælle. Hun var datter af skuespillerinde Johanne Krum-Hunderup og solodanser Daniel Krum, der begik selvmord, da Gerda kun var 9 år gammel. Efter Ludvigs selvmord blev Gerda senere gift med sagfører Hjalmar Junker, men da parret mistede deres 15-årige datter i en motorcykelulykke, forsøgte han at begå selvmord ved at skyde sig selv. Selvmordet mislykkedes, men han blev blind og Gerda måtte pleje ham resten af livet. Alle disse tragiske hændelser kom til at ødelægge hendes ellers meget lovende karriere. Hun nåede dog at medvirke i 6 spillefilm.

Krigen og Theresienstadt

I 1928 var der kun 30 personer, der tilhørte menigheden og synagogen var ofte tom. I 1929 foreslog menighedens repræsentantskab, at kommunen overtog bygningen til nedrivning, men bystyret ville ikke bevilge pengene, som det kostede. I 1936 besluttede man alligevel fra bystyrets side at bekoste nedrivningen.⁵⁰

Da besættelsen kom i 1940, var der ikke mange jøder tilbage i Randers. Kun familien Hartogsohn holdt fast i jødedommen og John Philip Hartogsohn administrerede menighedens affærer. I det nazistiske og stærkt antisemitiske skrift *Kamptegnet* var der imidlertid flere artikler om jøderne i Randers. I bladet fra 10. juli 1941 skrev man, at danske piger skulle passe på ikke at begå raceskændsel ved at pleje omgang med jøder. Der var også en omtale af Siegfred Hartogsohn, der var ansat i Nationalbanken og bladet skrev: *”Hans fader, der døde for nylig, var den jøde Edvard Hartogsohn, der var ejer af Randers Gadekost- og Børstefabrik. Forhåbentlig bliver der snart brug for hans koste, naar her skal fejles ud i Danmark. Fabrikken ejes i dag af sønnerne, jøderne Harald og Alfred Hartogsohn.”*

I et senere nummer af tidsskriftet *Kamptegnet* var der atter en artikel om familien Hartogsohn, der fortalte om Philip Hartogsohn: *”I hele Randers kender man særdeles vel Hebræer-Jøden Philip Hartogsohn. Vor Hjemmelsmand i Randers meddeler os bl.a. at denne Jøde ejer Brændselsforretningen i Søndergade 6 og bor Privat i Sønderport 4 ... Den Philip Hartogsohns Søn – Hebræeren – med det smukke og engelsk klingende Navn John P. har vi vist ikke nævnt før. Han har særlige Talmud-prægede Interesser og han har derfor trofast holdt sig til sit eget jødiske Folk, da han ægtede den ”svenske” Jødepige – Velbekomme!”*

Man må sige, at *Kamptegnet* holdt godt øje med de sidste få jøder i Randers. Det var fuldkommen rigtigt, at John Hartogsohn havde giftet sig med en svensk jødisk kvinde ved navn Esther Nissalowitz.

I oktober 1943 slog nazisterne til mod hele familien Hartogsohn i Randers. Familien Hartogsohn i Klostergade, hvor Alfred og søsteren Hanna boede, blev afhentet. I alt blev 7 medlemmer afhentet og ført til toget med retning mod syd. Den ældste var Philip Hartogsohn på 76 år og den yngste Kurt på 10 år. Turen gik til Theresienstadt og varede i 4 dage. Alle fra denne gren af familien vendte hjem fra Theresienstadt.

Nazisternes lange arm ramte også Gerda Nathansen, der var født i Randers i 1856. Hun var altså 87 år og boede på det jødiske plejehjem Meyers Minde i Krystalgade. Hun var barnebarn af Nathan Nathansen og hans hustru Betty. Hun havde giftet sig med von Essen og hed derfor Gerda von Essen. Gerda von Essen overlevede ikke opholdet i Theresienstadt. Hun blev deporteret fra København til Theresienstadt. Der døde hun den 28. januar 1944.⁵¹

Der foregik et intenst spil mellem danske, svenske og tyske myndigheder om Esther Hartogsohns skæbne, fordi hun havde svensk statsborgerskab og også havde fået det for sin søn. Men forhandlingerne førte ikke til et resultat. Esther Hartogsohn har selv

beskrevet ankomsten til Theresienstadt: ”Min søn og jeg førtes til en forlægning. Min mand og hans far til en anden. Deres var en ildelugtende, tidlige re hestestald med stengulv – vort opholdssted var et loft, hvor det trak gennem alle sprækker. Her måtte 300 mennesker sove og spise. Sengen var en trækasse med beskidt træuld som strøelse i bunden. Væggelus og lopper huserede over alt, og det varede ikke længe før min søn fik eksem på hele kroppen. Men værst var det med maden. Om morgenen kun en tør kop kaffe, som aldrig havde set en ærlig bønne ... ellers kartofler og havregryn, fem kartofler om dagen, et rugbrød hver tredje dag og en dejbolle hver søndag. De voksne klarede sig, men det var svært for børn og gamle ... De gamle havde egen kaserne. Deres gennemsnitsvægt faldt til 35 kg. De orkede ingenting. De bare lå i deres køjer og råbte på mad, og døde, når de ikke formåede at råbe længere.”⁵²

En speciel skæbne fik Siegfried Hartogsohn, der var ansat i Nationalbanken og var en betroet medarbejder. Nationalbankdirektør Carl Valdemar Bramsnæs hævdede over for tyskerne, at Siegfried Hartogsohn var uundværlig og at han skulle have lov til at arbejde i banken under besættelsen. Siegfried formåede at få sendt pakker til sin familie i Theresienstadt og efter krigen spillede Siegfried Hartogsohn en betydelig rolle i det internationale arbejde for at få økonomien på fode igen. Både Siegfried Hartogsohn, der døde i 1963, samt Alfred og Harald Hartogsohn, der døde i slutningen af 1970'erne, blev bisat på den jødiske begravelsesplads i Randers. Den sidste, der blev gravsat på begravelsespladsen var Hanna Rachel Hartogsohn i 1988. Og endnu bor der medlemmer af familien Hartogsohn i Randers.

Henri Nathansen

Henri Nathansen er i dag kendt for ikke mindst sit skuespil *Indenfor Murene*, der i 1990 blev opsat som musical på Det kongelige Teater med tekst af Poul Hammerich og musik af Bent Fabricius-Bjerre og titlen *Esther*. Musicalen var en stor succes og helt i tråd med tidens optimistiske tro skildrede den datteren Esthers lykkelige forening med sin kristne udkårne. I sidste scene synger alle lykkeligt med på et optimistisk omkvæd om lykke og lighed for alle.

Henri Nathansen havde ikke samme optimistiske syn. Selv om *Indenfor Murene* i grundtonen er en komedie er der dog en tristhed over tidernes ugunst. Det er et stykke om modsætninger, der ikke forliges. Dels modsætningen mellem forældrenes gamle jødiske verden og deres børns nye verden; en verden uden ulighed og forskel. Og dels en modsætning mellem den jødiske og kristne verden. Modsætningerne forliges ikke i Henri Nathansens stykke og tristheden over den gamle verdens forsvinden hænger i stykkets gardiner ligesom malerierne af forfædrene hænger på væggen.

Henri Nathansens stykke og hans romaner er ganske vist skrevet før Anden Verdenskrig, men har stadig et budskab til os, nu da optimismen fra 1990'erne kort efter Murens fald er afløst af mere komplicerede forhold. Nathansen begik selvmord i Lund i 1944, og det er oplagt at tage hans forfatterkab op igen, for han har stadig et budskab til os.

NOTER

¹ Bach, Tine 2004. *Exodus, om den hjemløse erfaring i jødisk litteratur*. Hellerup.

Grünbaum, David 1951. "Henri Nathansen". *Danske Digtere i det 20. Aarhundrede*, s. 201-215. København.

² Malerierne findes hos Inge Merete Nathansen.

³ Henri Nathansens Papirer. Nr. 281 *Det kongelige Bibliotek*. Arkivet omfatter både erindringer og korrespondance. En registratur findes på Det Kongelige Bibliotek.

⁴ Fotoalbummet omfatter både genealogiske oplysninger, erindringer af Herman Nathansen og fotografier, hvor de affotograferede alle er identificeret, hvilket er usædvanligt i den slags ældre familiealbum. Albummet blev lavet i forbindelse med Justus Nathansens runde fødselsdag. Justus Nathansen blev født i Randers, men boede en stor del af sit liv i København. Han blev bl.a. direktør for slagterier i Varde og Vejle. Albummet tilhører Inge Merete og Louise Nathansen.

⁵ Herman Nathansen: Erindringer fra min Barndom og Ungdom i Randers, nr. NKS 921 8 oktav. Det Kongelige Bibliotek.

⁶ Om slægten Nathansen og jøderne i Randers findes en række historiske bøger og artikler:

Ulldall, F. 1917-1925. "Jøderne i Randers i ældre og nyere Tid". *Jødisk Tidsskrift for Historie og Litteratur*, bind 1, s. 224-304. København.

Hall, Henning 2004. På gennemrejse – en fortælling om jøderne i Randers, Randers.

Christensen, Merete 1989. "Jødisk menighedsliv i Randers". *Tidsskrift for dansk jødisk Historie*, nr. 28, s. 27-55. København.

Johannesen, Inger 1998. "Jøderne i Randers". *Kulturhistorisk Museum i Randers Årsskrift*. Nr. 19, s. 40-65. Randers.

Desuden er der anvendt Nathansens privatarkiv fra Louise Nathansen, herunder slægtsberetning om Michael Nathan Minden samt slægtstavler. En række af de samme oplysninger finder man i Det mosaiske Troessamfunds arkiv nr. 10411, Rigsarkivet, pakke 1146.

⁷ Slægtsbeskrivelse af Michael Nathan Minden i familiens fotoalbum.

⁸ Slægtsbeskrivelse i familiens fotoalbum.

⁹ Johannesen, Inger 1998, s. 40-44.

¹⁰ Hall, Henning 2004, s. 132-134.

Johannesen, Inger 1998, s. 56-58.

¹¹ Herman Nathansens Erindringer. Disse erindringer er i håndskrift, men en mindre del findes maskinskrivet i familiens fotoalbum.

¹² Manuskript "Mischpochre Schlaumesen" findes i familiens fotoalbum, som er en gengivelse af familiens blandingssprog af dansk, jiddisch og tysk. Skrevet af Ludvig Nathansen.

¹³ Nathan Nathansens ord er gengivet i familiebeskrivelsen i familiealbummet.

¹⁴ Ira Hartogsohns privatarkiv. Hartogsohn blev indgiftet med familien Nathansen. I familiearkivet er adskillige originale dokumenter fra 1800-tallets begyndelse fra familien Nathansen, herunder svendebrev og andet.

¹⁵ Protokol over Dannebrogsmænd. Oplysning fra Ordenskapitlet ved Asbjørn Thysen Hansen.

¹⁶ Hall, Henning 2004 s. 142-143.

¹⁷ Isaac Nathansens litterære produktion er fyldigt gengivet i Almindeligt Dansk Forfatter Lexicon (red. Th. Erslew, 1843-1853). Men lexiconnet indrømmer åbent, at ikke alle skrifter er medtaget. Men kan finde en række af Nathansens mange skrifter og artikler på Det kongelige Bibliotek, men her er heller ikke alle medtaget. En forklaring er, at flere af skrifterne udkom i Hamborg. Andre kan findes i Partikulærkammeret i Rigsarkivets sag om hestehandler Isaac Nathansen 1840-1847. Der er også skrifter og artikler at finde i Højesterets sag om Isaac Nathansen. Begge arkiver vil blive omtalt i det følgende.

Nathansen, M.L. 1859. *Min Biographie fra min tidligere Alder til nu*. Randers. Denne selvbiografi er en væsentlig kilde til Isaac Nathansens egen opfattelse af sit liv. Men den skal suppleres med en række pamfletter og artikler fra hans hånd, der nuancerer selvbiografien.

Petersen, Nis 1957. *Gale Nathansen, Randers*. Illustrationer af K.G. Holleufer. Partikulærkammeret. Statssekretariatet for Nådessager 1840-1847. Nr. 208 Rigsarkivet. Sager vedr. hestehandler Nathansen. Denne samling dokumenter er meget fyldig og interessant. Heri findes ikke mindst bønskrifter fra Isaac selv og hans hustru Rosa.

Det er sandsynligt, at Isaac Nathansens mange aktiviteter og skrivelser kan findes i den kongelige administrations Danske Kancelli. Imidlertid er kancelliets arkiver ikke systematisk gennemgået af denne forfatter.

¹⁸ Selmer, Harald 1848. "Isaak Nathansen, en psykologisk-pathologisk Skizze." *Bibliothek for Læger*, s. 260-391. København.

¹⁹ Jensen, J. 1925. *Hestens Historie i Danmark*, København.

²⁰ Hall, Henning 2004 s. 104-106.

²¹ Kong Christian VIII's Breve 1813-1848, 2005-2008 Ved Anders Monrad Møller og Otto Madsen. København, Det kongelige Selskab for Fædrelandets Historie.

²² Jensen, J. 1925, s. 74-77.

²³ Petersen, Nis 1957.

²⁴ Nathansen, Isaac 1840. *Beretning om de Forfølgelser, hvorfor jeg har været Gjenstand og om de Lidelser, man derved har paaført mig*. København.

²⁵ Højesterets arkiv nr. 1790, domssager 1847 nr. 63 Rigsarkivet. Heri er der mange interessante dokumenter også fra andre retsinstanter.

²⁶ Partikulærkammeret nr. 208. Sager vedr. hestehandler Nathansen.

²⁷ *Kong Christian VIII's dagbøger og optegnelser 1839-1843*. Ved Anders Monrad Møller, 1995. København.

Heri indføres 12. juli 1840, bind IV sider 62, 96, 123, 130 og 187.

²⁸ Jensen, J. 1925, s. 75-77.

²⁹ Nathanson, M.L. 1844. *Kann der Handel Norwegens und dessen Schifffahrt*

verbessert werden, Altona.

³⁰ Brev til Henrik Wergeland 1956. Heri brev fra Michael S. Warburg Gøteborg 4. oktober 1844. Oslo.

³¹ Brev til Henrik Wergeland 1956. Heri brev fra dr. Samuel J. Ballin af 8. november 1844. Oslo.

³² *Morgenbladet*, 2. september 1844.

³³ Nathanson, M.L. *Corvetten-Politivennen* nr. 8. juli 1845.

³⁴ Lausten, Martin Schwarz 2005. Kirke og synagoge. Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849. København.

³⁵ Nathanson, M.L. *Morgen Posten* 17. juli 1845.

³⁶ Blüdnikow, Bent 1988. "Fattig, fremmed og forvist". *Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik* (red. Bent Blüdnikow). København.

³⁷ Partikulærkammeret. Brev fra Nathanson, M.L. 27. juli 1845.

³⁸ Partikulærkammeret. Brev fra Nathanson, Louise 30. oktober 1845.

³⁹ Bredsdorff, Elias 1977. *Corsaren, Goldschmidt og Kierkegaard*, København. Bredsdorff, Elias 1962. *Corsaren, med udførlig redegørelse for striden mellem Søren Kierkegaard og "Corsaren"*, København.

Gennemgår man *Corsaren* vil man se et utal af angreb på *Berlingske Tidendes* chefredaktør Mendel Levin Nathanson med op til 100 illustrationer af denne vigtige samfundsborger, der var den jødiske menigheds førstemand og kongens fortrolige. Det var helt klart Michael Leonard Nathansons bevidste plan at blive forvekslet med den "rigtige" Nathanson, men det lykkedes kun i ringe grad. Den "rigtige" Nathanson var en alsidig begavelse, der skrev skuespil, romaner, nationaløkonomiske værker og bl.a. var chefredaktør af *Berlingske Tidende* i 20 år. Når Michael Leonard Nathanson gav sit værk om jøderne i Norge en titel om landets forbedring af sin skibsfart var det ganske givet for at

nærme sig Mendel Levin Nathansons titelvalg, der også omhandlede nationaløkonomiske emner.

Sagen om Nathanson og *Corsaren* er også nævnt i Hall, Henning 2008 s. 115-117.

⁴⁰ Bredsdorff, Elias 1977, s. 110-15.

⁴¹ Om Moses Levy og hans menighed og synagoge se Roi, Emilie Cohn 2009. "Moses Levy". *RAMBAM* 18, s. 8-17.

⁴² Ousager, Steen 1990. *Brasilianske forbindelser, dansk virke i Brasilien*, København.

⁴³ Rigsarkivet. Højesterets arkiv domssag nr. 63 1847.

⁴⁴ Nathanson, M.L. "Giv Agt" 1857. *Folkets Nisse* nr. 333 og 337 (tillæg). København.

⁴⁵ Andersen, Lise, Hansen, Heino Wessel og Gammelmark, Erling 2004. Hadsund – en by bliver til. Hadsund. Detaljeret gennemgang af Nathansons rolle findes i manuskriptudkast, som venligst er mig tilsendt af Heino Wessel Hansen, men som der ikke blev plads til i bogen om Hadsund i sin fulde udstrækning.

⁴⁶ Hall, Henning, s. 119.

⁴⁷ Hall, Henning, s. 151-165.

⁴⁸ Hall, Henning, s. 151-165.

⁴⁹ Grünbaum, David 1970. *Som dagene gik*. København.

⁵⁰ Johannesen, Inger 1998, s. 58-61.

⁵¹ Oplysningerne stammer fra Silvia GoldbaumTarabini Fracapane, som er en dansk litteraturhistoriker, der arbejder med danske jøder, der blev deporteret af nazisterne.

⁵² Oplysninger om familien Hartogsohns skæbne findes i familiens scrapbog 1943-1945 som opbevares på Randers Lokalhistoriske Arkiver.